

WORLD POLITICS

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

Print Issn: 2383-0123

Online Issn: 2538-4899

Crisis in the Middle Class: A sequel of IR's Approach in Foreign Policy

Farshad Roomi *1

1. *Corresponding Author*, Assistant Professor of Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: Roomi@scu.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Keywords:

Foreign Policy,
Middle Class,
Looking to the East,
Sanction.

Article history:

Received June 22, 2023
Received in revised form
November 12, 2023
Accepted December 16,
2023
Published Online
December 20, 2023

ABSTRACT

This study aims to clarify how I.R. Iran's foreign policy affects the status and future of the middle class, which is the driver of the nation's changes and advancements. The primary question is: How did the principles that ruled the Islamic Republic's foreign policy impact the principles of middle-class circumstances, and did they make them stronger or weaker? The study hypothesis is that Iran's foreign policy, which prioritizes the notion of security over development, has weakened the position of the middle class in the country by neglecting economic growth and development. This study's theoretical foundation draws from the literature on development-oriented foreign policy. This article's qualitative research methodology involves gathering data and information from library - documentary sources, classifying it, and then conducting an analysis. The research findings suggest that this activist class has experienced a downturn in its social, economic, political, and cultural prestige over the past two decades. This decline has been the result of foreign policy's impact on the country's economic development and its impact on the middle class, which has traditionally been a catalyst for progress and prosperity in society

Cite this Article: Roomi, F. (2023). The Crisis of the Middle Class ; As a Result of the Foreign Policy Approach of the I. R. of Iran. *World Politics*, 12(3), 81-111.

doi: 10.22124/wp.2024.26310.3295

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2024.26310.3295

1. Introduction

The line separating a government's foreign and domestic policies has vanished in the modern era. Foreign policy significantly influences societies' internal growth and reflects national internal policies. Numerous experts think governments' foreign relations and policy can significantly impact a nation's development process. Countries like China, Malaysia, South Korea, Turkey, and several Arab nations have demonstrated through their experiences that a proactive foreign policy may contribute to a nation's prosperity. Development is, therefore, unattainable without considering the caliber of foreign relations. Meanwhile, the Islamic Republic of Iran's foreign policy has presented the Iranian populace with many opportunities as well as struggles and consequences. An analysis of the events reveals that Iran's foreign policy capabilities and abilities have been overlooked throughout the nation's development process. Put differently, Iran has prioritized geopolitics, security, and political notions over geo-economic and growth capacities in its foreign policy agenda. Thus, the outcomes of the foreign policy apparatus's initiatives have impacted Iran's development process overall and the middle class's status specifically, which is the topic of this study. In this sense, this study aims to clarify how I.R. Iran's foreign policy affects the status and future of the middle class, which is the driver of the nation's changes and advancements. The primary question is: How did the principles that ruled the Islamic Republic's foreign policy impact the principles of middle-class circumstances, and did they make them stronger or weaker? The study hypothesis is that Iran's foreign policy, which prioritizes the notion of security over development, has weakened the position of the middle class in the country by neglecting economic growth and development.

2. Theoretical Framework

This study's theoretical foundation draws from the literature on development-oriented foreign policy. We plan to examine Iran's foreign policy performance and impact on the (new) middle-class status by utilizing development-oriented foreign policy. In fact, we measured the influence of foreign policy as an independent variable on the dependent variable (middle-class status).

3. Methodology

This article's qualitative research methodology involves gathering data and information from library - documentary sources, classifying it, and then conducting an analysis.

4. Results & Discussion

The research findings suggest that this activist class has experienced a downturn in its social, economic, political, and cultural prestige over the past two decades. This decline has been the result of foreign policy's impact on the country's economic development and its impact on the middle class, which has traditionally been a catalyst for progress and prosperity in society. Actually, Iran's foreign policy orientation and prevailing security notion have produced outcomes including a lack of initiative in foreign policy, a prioritization for security over growth, international sanctions, and a lack of ties to the global economy. As a result of this state of affairs, the country's economic strength is declining in general, the middle class is eroding, and its societal influence is diminishing in particular.

5. Conclusions & Suggestions

The discussion's conclusion shows that Iran's foreign policy has not contributed positively to advancing the country's developmental goals and accumulating its wealth. If the current situation persists, we will undoubtedly observe a decline in the factors that impact national security and widening gaps between the ruling class and the middle class. This will lead to the joining of the middle class with the lower-class of society, resulting in violence and extremism. Additionally, there will be an expansion of political instability and an increase in the emigration of elites and experts, who predominantly originate from the middle class. Other effects of this situation will include a decline in middle-class adhesion to the political system and a collapse in the system's social capital. Therefore, foreign policy should focus on economic interests to lay the groundwork for the nation's growth and development. This can be achieved by fostering strong ties with nations that complement Iran's economy, interacting with major economic powers, lowering tensions with other nations, and promoting peaceful coexistence with other nations in the region. Increased prosperity and the growth of the

middle class are two advantages of this. Basically, the rise of the middle class is always associated with development. A nation's middle class grows as its economy grows and develops, and a nation with a sizable, well-educated, and skilled middle class is better equipped to overcome obstacles and shortcomings in its developmental trajectory.

The author concludes the piece by making the following policy recommendations to revive the middle class:

- National consensus to create a uniform foreign policy plan
- De-escalation in foreign policy and establishing a counterbalance with the world's East and West
- Institutionalization of geoeconomics in foreign policy
- Foreign policy strategy's incorporation of development-oriented rhetoric
- Facilitating economic convergence with other countries through extra-regional and regional associations

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۴۵۳۸-۴۸۹۹

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

بحران در طبقه متوسط ایران؛

برآیندی از رویکرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

فرشاد رومی*^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: Roomi@scu.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در عصر حاضر میان سیاست خارجی و تحولات داخلی جامعه پیوند مستقیمی وجود دارد. در این میان بسط و تقویت طبقه متوسط و افزایش نقش آفرینی آن به عنوان پیشران توسعه جوامع تا حد زیادی متأثرمتأثر از سیاست خارجی دولت‌ها است. در همین راستا، هدف این پژوهش تبیین پیامدهای سیاست خارجی ج.ا.ایران بر جایگاه و سرنوشت طبقه متوسط جامعه می‌باشد. پرسش اصلی از این قرار است که «رویکردهای حاکم بر سیاست خارجی در طول حیات جمهوری اسلامی چه تاثیری بر وضعیت طبقه متوسط داشته و آیا به تقویت یا تضعیف جایگاه طبقه متوسط انجامیده است؟ فرضیه مقاله اینگونه تدوین یافته: «راهبرد حاکم بر سیاست خارجی ج.ا.ایران که مبتنی بر اولویت انگاره امنیت بر توسعه بوده، منجر به مغفول ماندن امر توسعه اقتصادی در سیاست خارجی و در نتیجه تضعیف جایگاه طبقه متوسط در ایران شده است.» چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر بهره‌ای آزادانه از ادبیات سیاست خارجی توسعه‌گرا در راستای تبیین مسئله پژوهش می‌باشد. روش پژوهش مقاله کیفی و از طریق منابع کتابخانه‌ای - اسنادی به گردآوری، طبقه بندی و در نهایت تحلیل داده‌ها و اطلاعات پرداخته می‌شود. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که این طبقه کنشگر در دو دهه اخیر شایسته‌ی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی خویش را از دست داده و این مهم برآیند سیاست خارجی و تاثیر آن بر توسعه اقتصادی کشور و بر سرنوشت طبقه متوسط به عنوان پیشران تحولات و پویایی‌های جامعه است.
کلیدواژه‌ها: سیاست خارجی، طبقه متوسط، نگاه به شرق، تحریم.	
تاریخچه مقاله	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۱۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹	

استناد به این مقاله: رومی، فرشاد. (۱۴۰۲). بحران در طبقه متوسط؛ برآیندی از رویکرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. سیاست

جهانی، ۱۱۲(۳)، ۸۱-۱۱۱. doi: 10.22124/wp.2024.26310.3295

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

اهمیت سیاست خارجی و نقش آن در تعیین سرنوشت ملت‌ها و قابلیت آن به‌عنوان یکی از ابزارهای تأمین‌کننده امنیت ملی، پیشبرد اهداف دولت‌ها و کسب پیشرفت و رفاه اقتصادی برکسی پوشیده نیست. کشورها به مدد سیاست خارجی قادرند وحدت ملی خود را حفظ و منافع ملی‌شان را محقق سازند. در عصر حاضر تمایز بین سیاست داخلی و خارجی از بین رفته؛ از یکسو سیاست خارجی بازتاب‌دهنده سیاست داخلی کشورهاست و از سوی دیگر، سیاست خارجی بر تحولات داخلی جوامع تأثیر بسزایی دارد. در واقع، سیاست خارجی به مثابه یک امر عمومی بر تمام حوزه‌های اصلی زندگی اجتماعی تأثیر مستقیم داشته و متقابلاً اثر می‌پذیرد. اتخاذ هر راهبردی در سیاست خارجی پیامدهای داخلی برای جوامع دارد. در این راستا، بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند کیفیت سیاست و روابط خارجی می‌تواند پیامدهای بی‌واسطه‌ای در توسعه‌آفرینی کشورها داشته باشد. تجربه کشورهایی مانند چین، مالزی، کره جنوبی، ترکیه و برخی از کشورهای عربی نشان می‌دهد که با سیاست خارجی فعال می‌توان موجبات توسعه کشور را فراهم ساخت. به بیان دیگر، امروز توسعه بدون توجه به کیفیت مناسبات و روابط خارجی امکان‌پذیر نمی‌باشد. اما نوع رهیافت‌ها در سیاست خارجی جمهوری اسلامی در کنار فرصت‌ها، چالش‌ها و نتایج گسترده‌ای برای جامعه ایران داشته است. مرور تحولات نشان‌دهنده آنست که ظرفیت‌ها و قابلیت‌های سیاست خارجی ایران در فرایند توسعه کشور مغفول مانده است. به بیان دیگر، دستورکار سیاست خارجی جمهوری اسلامی مبتنی بر ژئوپلیتیک و انگاره‌های امنیتی و سیاسی بوده و از ظرفیت‌های ژئواکونومیکی و توسعه‌ای در سیاست خارجی غافل مانده است. در این میان، روند توسعه در ایران به طور کلی و طبقه متوسط به طور خاص که مطالعه موردی این پژوهش است از پیامدهای عملکرد دستگاه سیاست خارجی متأثر است. طبقه متوسط که در ایران فراز و فرود بسیاری را تجربه کرده در دوره حیات جمهوری اسلامی به واسطه افزایش جمعیت و گسترش مراکز علمی و فرهنگی در قیاس با رژیم سابق، رشد سریعی داشته است. با وجود این این طبقه روابط پیچیده و مبهمی با دولت‌های مختلف در چهار دهه اخیر از سر گذرانده است. در همین راستا هدف این پژوهش تبیین پیامدهای سیاست خارجی ج.ا. ایران بر جایگاه و سرنوشت طبقه متوسط جامعه به‌عنوان پیشران تحولات و پیشرفت کشور است. پرسش اصلی از این قرار است که: «رویکردهای حاکم بر سیاست خارجی در طول حیات جمهوری اسلامی چه تاثیری بر جایگاه یا سرنوشت طبقه متوسط داشته و آیا موجب تقویت یا تضعیف این طبقه شده است؟ فرضیه اینگونه تدوین یافته است که: «راهبرد حاکم بر سیاست خارجی ج.ا. ایران که مبنی بر اولویت

انگاره امنیت بر توسعه بوده، منجر به مغفول ماندن امر رشد و توسعه اقتصادی در سیاست خارجی و در نتیجه تضعیف جایگاه طبقه متوسط در ایران شده است.» در واقع، جهت‌گیری سیاست خارجی ایران و تقدم مقوله امنیت بر توسعه و اعمال تحریم‌های بین‌المللی علیه کشور و عدم ارتباط با اقتصاد جهانی در فرآیند به حاشیه‌راندن طبقه متوسط نقش حداکثری را داشته است. ماحصل این وضعیت تحلیل توان اقتصادی کشور بطور عام و تضعیف طبقه متوسط و کاهش نقش‌آفرینی آن در جامعه بطور خاص است. سرخوردگی افراد این طبقه، تضعیف جامعه مدنی، کاهش مشارکت اجتماعی، رکود فکری و تاخیر در روند توسعه پایدار ایران از دیگر پیامدهای این وضعیت است. بی‌شک، عدم توسعه یافتگی می‌تواند امنیت کشور را در بلندمدت با مخاطره مواجه سازد. ساماندهی پژوهش بدین گونه است که ابتدا به پیشینه و مبانی مفهومی و نظری تحقیق پرداخته می‌شود. سپس با تفکیک دوره‌های متفاوت سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به تحلیل و تبیین پیامدهای راهبردهای سیاست خارجی بر جایگاه طبقه متوسط پرداخته خواهد شد.

۱. پیشینه پژوهش

روشن است که این نوشتار مانند هر پژوهش دیگری مرهون تلاش و دستاورد محققانی است که پیش از این به فهم این موضوع مهم اهتمام ورزیده‌اند. در این راستا، می‌توان به آثاری که بطور مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع مقاله مرتبط می‌شوند، اشاره داشت. از جمله آثار فارسی باید به «نقش طبقه متوسط در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (موسوی‌شفائی و اردستانی، ۱۳۹۳)، «تحلیل جامعه‌شناختی ارزش‌های طبقاتی در ایران» (جلایی‌پور و عزیزی‌مهر، ۱۳۹۶)، «طبقه متوسط جدید و تاثیرات آن در تحولات سیاسی بعد از انقلاب اسلامی در ایران» (فوزی و رضائی، ۱۳۸۸)، «نسبت امنیت و توسعه در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (معزی و وثوقی، ۱۳۹۷)، «تحریم‌های بین‌المللی و شرق‌گرایی در روابط خارجی ایران» (میرترابی و وردی‌زاده، ۱۳۹۸)، «ابزار تحریم و سیاست خارجی آمریکا در قبال ایران» (اسلامی و نقدی، ۱۳۹۵)، «اثرات تحریم‌های بین‌المللی و سایر عوامل تاثیرگذار بر نرخ تورم در ایران» (صادقی و طیبی، ۱۳۹۷)، «تحریم‌های بین‌المللی و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران» (یزدان-فام، ۱۳۸۵) اشاره کرد. از جمله آثار لاتین می‌توان به «سیاست خارجی در خدمت طبقه متوسط» (Chicago Council Survey, 2021)، «طبقه متوسط ایران و توافق هسته‌ای (Salehi Isfahani, 2021)»، «فقر طبقه متوسط در ایران» (Takeyh, 2018) و «طبقه متوسط ایران: عامل تغییر سیاسی؟» (Zimmt, 2017) اشاره کرد.

این مقاله با وجود برخی همسانی‌ها با پژوهش‌های صورت گرفته از این وجه تمایز برخوردار است که ضمن بهره‌گیری از چارچوب نظری متفاوت، با نگاهی عینی و کاربردی و با واکاوی رویدادها به وضعیت طبقه متوسط در ایران و اثرپذیری آن از راهبردهای سیاست خارجی ایران بعد از انقلاب پرداخته است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. تعاریف مفاهیم

مفاهیم محوری این پژوهش مفهوم سیاست خارجی و طبقه اجتماعی (طبقه متوسط) می‌باشد. در واقع، سیاست خارجی به عنوان متغیر مستقل و طبقه اجتماعی (طبقه متوسط) به عنوان متغیر وابسته پژوهش می‌باشد که ذیلاً به تبیین این مفاهیم پرداخته می‌شود:

الف) سیاست خارجی

سیاست خارجی عبارت است از یک راهبرد از پیش طرح‌ریزی شده توسط تصمیم‌گیرندگان حکومتی که منظور از آن دستیابی به اهدافی معین در محیط بین‌المللی است. به بیان دیگر، سیاست خارجی مجموعه‌ای از خط‌مشی‌ها، تدابیر، روش‌ها و انتخاب موضوعی است که یک دولت در برخورد با امور و مسائل خارجی در چارچوب اهداف کلی حاکم بر نظام سیاسی اتخاذ می‌نماید. سیاست خارجی می‌تواند ابتکار عمل یک دولت و یا واکنش آن در قبال کنش دیگر دولت‌ها باشد (Holsti, 1994: 12).

ب) طبقه اجتماعی

«طبقه اجتماعی» اصطلاحی سهل و ممتنع است. شاخص‌های شناسایی و پیمایش طبقه در رهیافت‌های گوناگون جامعه‌شناسی متفاوت است. کارل مارکس طبقه را ابزاری می‌داند که تحولات تاریخی ملت‌ها را شرح می‌دهد و در رابطه با واژه «استثمار» معنا می‌یابد. در تفسیر مارکسیستی طبقه بر مبنای تملک اسباب و ادوات تولید تعریف می‌شود؛ صاحبان ابزار تولید به مثابه طبقه سرمایه‌دار و سایرین بعنوان طبقه کارگر. برای ماکس وبر طبقه بعنوان گروهی از مردم تعریف شده که فرصت‌های زندگی مشابهی دارند، فرصت‌هایی که بوسیله قدرتشان برای فروختن کالا و مهارت‌های‌شان در جهت کسب درآمد تعیین می‌شود. از نگاهی دیگر، طبقه مفهومی است برای هویت‌یابی افراد و با درک ذهنی آنها از جایگاه‌شان تعریف می‌شود (Jalaeipour and Azizi, 2017: 323).

ج) طبقه متوسط

در جامعه‌شناسی تعریف طبقه متوسط محل مناقشه جدی بوده و توافق کلی بر سر آن وجود ندارد. در یک معیارشناسی دوگانه طبقه متوسط را بر مبنای مؤلفه‌هایی اقتصادی - فرهنگی تعریف می‌کنند. بدین معنی که طبقه متوسط تمایلات فرهنگی و ارزشی متمایل به طبقه بالا و توانمندی اقتصادی متمایل به پایین دارد (Araghi, 2008: 33). در یک تقسیم‌بندی کلان می‌توان طبقه متوسط را به دو گونه سنتی و جدید تقسیم کرد. طبقه سنتی همراه با بوجود آمدن شهرها امکان ظهور یافت و عمدتاً در دارایی، ارث و کسب عناصر قدرت سیاسی ریشه دارد و برآیند آن خلق طبقه‌ای توانگر بوده که تجسم آن را می‌توان در گروه‌هایی مانند بازاریان، زمین‌داران، روحانیون، و صاحبان سرمایه‌های کوچک دید. اما طبقه متوسط جدید حاصل دگرگونی تکنولوژیکی و توسعه آموزش است و محور نوسازی می‌باشد. اعضای این طبقه از کسانی که دارای مشاغل مدیریتی، حرفه‌ای و دفتری هستند تشکیل شده، از تحصیلات نسبتاً بالایی برخوردار بوده و دارای روحیه اعتراضی هستند. از دیگر ویژگی‌های این طبقه بی‌اعتمادی به قدرت‌های سیاسی و نبود اعتقادات جزمی است. آنها پایبندی چندانی به آداب و رسوم قدیم نداشته، خواهان دستمزد بالاتر و امنیت شغلی بوده، در مواجهه با مشکلات اقتصادی و تورم آسیب پذیر هستند و در بحران‌ها بیش از روحیه تلاش، یأس و ناامیدی از خود بروز می‌دهند (Bohrani, 2021: 118-127).

برخی اندیشمندان افراد این طبقه را پیشگامان توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌دانند که نقش اساسی در تحولات سیاسی و اجتماعی ایفاء می‌کنند. طبقه متوسط از نظر اقتصادی خواهان بهبود وضعیت معیشتی و از منظر سیاسی بدنبال آزادی بیان و گردش نخبگان در قدرت است (Shorchi, 2016). این طبقه انگیزه مستمر برای تغییر داشته و تولید ایده می‌کند. به مشارکت اجتماعی اهمیت می‌دهد و به قدرت سیاسی و نحوه توزیع آن حساس است. هر تغییری در وضعیت این طبقه اثر بنیادین بر آینده جامعه می‌گذارد. از این رو، طبقه متوسط با داشتن میزان قابل توجهی از توانمندی‌های فکری، معرفتی و رفتارهای منطقی می‌تواند زمینه‌های ایجاد یک جامعه متعادل و بهنجار را فراهم می‌سازد (Tajuddin, 2022). در ایران نیز طبقه متوسط از دوران پهلوی با ورود ایران به شیوه تولید سرمایه‌داری و شروع مدرنیزاسیون، گسترش آموزش عالی، پی‌ریزی یک سیستم اداری نوین و تشکیل ارتش مدرن رو به گسترش نهاد و تا به حال استمرار دارد. نتیجه آن ایجاد یک طبقه متوسط جدید متشکل از بروکرات‌ها، کارمندان، متخصصان مستقل و روشنفکران است (Zimmt, 2017: 60) که در این نوشتار به تحولات آن در دوران جمهوری اسلامی پرداخته می‌شود.

شاخص های طبقه متوسط	
طبقه متوسط قدیم (کلاسیک)	طبقه متوسط جدید
آرمان گرایی	عمل گرایی
محافظه کاری	منتقد وضع موجود
ایدئولوژی گرایی	نوگرایی
تقدس قدرت	نقد قدرت
گرایش مذهبی	گرایش سکولاریستی
ثبات اجتماعی	تحرک اجتماعی
قدرت بسیج کنندگی	تفرق و پراکندگی
فرصت طلبی	موثر در بزنگاه های تاریخی
اقتصاد سنتی - بازار محور	اقتصاد سرمایه داری - صنعتی
قناعت و مناسک گرایی	مصرف گرایی و لذت جویی
دین پدیده ای اجتماعی	دین پدیده ای فردی
پایبندی به فرهنگ بومی	تلفیق فرهنگ بومی و جهانی
ستیزش در سیاست خارجی	تعامل سازنده با جهان
اتکاء به قدرت سیاسی و ثروت	اتکاء به منزلت و حیثیت اجتماعی
مهارت های سنتی	آموزش و مهارت حرفه ای

(Javadi and Maleki, 2020: 146-162).

۲-۲: چارچوب نظری: سیاست خارجی توسعه گرا

این پژوهش از ادبیات سیاست خارجی توسعه گرا، که در ذیل مفهوم کلان دولت توسعه گرا قرار دارد، به منظور تبیین مساله پژوهش بهره می برد. قبل از ورود به بحث سیاست خارجی توسعه گرا ضروری است ابتدا به تبیین دولت توسعه گرا بپردازیم. مفهوم «دولت توسعه گرا» نقش و جایگاه دولت در امر توسعه را برجسته می سازد. دولت توسعه خواه را نخستین بار چالمرز جانسون^۱ بکار برد. بطور مشخص در نظریه های نهادگرایان به نقش دولت در توسعه پرداخته شده است. از جمله نهادگرایانی که به این

^۱ Chalmers Johnson

موضوع اشاره داشته‌اند می‌توان به کنت ارو^۱، فردریش هایک^۲، گونار میردال^۳ و هربرت سایمون^۴ اشاره کرد (Abbassi and Mahmoudi, 2019: 110-112). از نظر پیتر ایوانز^۵ دولت توسعه خواه اصطلاحی عام برای توصیف دولت‌هایی است که به دخالت فعال و آگاهانه با هدف جبران عقب ماندگی‌ها و رسیدن به توسعه سریع اقتصادی می‌پردازند. ایوانز معتقد است بدون دولت توسعه خواه، توسعه‌ای وجود نخواهد داشت. مدعای اصلی ایوانز آن است که اصل لزوم دخالت دولت‌ها برای دستیابی به توسعه مفروض بوده و مهم بررسی چگونگی این دخالت و ارائه کارآمدترین راه‌حل است. از نظر ایوانز دولتی توسعه گراست که دو ویژگی را توأمان داشته باشد؛ اول اینکه خودگردان باشد و دوم، متکی بر جامعه باشد (Evans, 2010: 40). با این حال داگلاس نورث یکی دیگر از نهادگرایان معتقد است دولت را نباید به مثابه یک کل منسجم و یکپارچه در نظر گرفت بلکه دولت عبارت است از مجموعه‌ای از نهادها به همراه طیف متنوعی از افراد که درون آن به حداکثرسازی مطلوبیت خود مشغول‌اند (North, 1995: 89).

آدریان لفت‌ویچ^۶ بعنوان یکی از نظریه‌پردازان دولت توسعه‌گرا معتقد است برای حرکت در مسیر توسعه به جای تأکید بر شکل حکومت (دمکراسی یا غیردمکراسی)، باید بر سیاست و ماهیت دولت تأکید کرد. لفت‌ویچ اگرچه ماهیت دولت‌ها را با یکدیگر متفاوت می‌داند، با استناد به تجربه تاریخی کشورهای شرق آسیا نشان می‌دهد که موفقیت دولت‌ها در زمینه توسعه بیش از دمکراتیک یا غیردمکراتیک بودن آنها، به مواردی مانند ثبات داخلی، مشارکت در بازارهای اقتصادی و سیاسی بین‌المللی، روابط مطلوب با اقتصادهای قدرتمند، استقلال نسبی دولت در سیاست، زیرساخت‌های مناسب، دستگاه اجرایی توانا و توافق میان گروه‌ها درباره توسعه بستگی دارد (Fallahi and Shafiee, 2021: 86). روی هم‌رفته دولت توسعه‌گرا به دولتی گفته می‌شود که استراتژی عمده خود را به نحوی تدوین و سامان دهد که در مدیریت و عملکرد داخلی و خارجی از همه داشته‌ها و توانایی‌های بالقوه و بالفعل، درونی و بیرونی، زیرزمینی و رو زمینی خود، در راستای اهداف توسعه کشور بهره‌بردار (Fallahi and Omidi, 2017: 151). دولت‌های توسعه‌گرا همواره در سیاست داخلی بدنبال انباشت

1. Kenneth Arrow

2. Friedrich Hayek

3. Gunnar Myrdal

4. Herbert Simon

5. Peter Evans

6. Adrian Leftwich

سرمایه و تقویت بخش خصوصی و در سیاست خارجی هم با استفاده از ابزارهای مختلف، به ویژه دیپلماسی اقتصادی، پشتیبان فعالان اقتصادی در عرصه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی هستند. در این دولت‌ها اعتقاد بر این است که امنیت ملی با توسعه و صنعتی شدن پیوند داشته و پیگیری هدف‌های توسعه‌ای به تحقق منافع ملی، افزایش امنیت، رفاه و استقلال ملی کمک می‌کند. در نتیجه، ثبات، مشروعیت و کارآمدی و یکپارچگی داخلی و ملی حاصل می‌شود (Movasaghi and Alizadeh, 2014: 377). با این حال، گرچه نهادگرایی مانند پیتر ایوانز به دولت توسعه خواه در راستای توسعه اقتصادی توجه داشته‌اند، اما به مقوله سیاست خارجی و تاثیر آن بر اقتصاد و توسعه اشاره نکرده‌اند (Evans, 2010: 46). از همین رو ضروری است سیاست خارجی دولت توسعه‌گرا مورد توجه قرار گیرد. سیاست خارجی یک دولت توسعه‌گرا باید بدنال استفاده از امکانات اقتصاد سیاسی بین‌الملل برای جذب و انتقال منابع فراملی به درون مرزهای ملی باشد. تناسب میان راهبرد سیاست خارجی و الگوی توسعه کشورهای به حدی اهمیت دارد که ناهماهنگی میان آنها می‌تواند موجب عقیم ماندن فرایند توسعه شود (Fallahi and Shafiee, 2021: 84). دولت توسعه‌گرا خودش کارگزار امور اقتصادی نیست، بلکه نقش هدایت‌گر و کنترل‌کننده توسعه را بعهدہ دارد. از منظر آدریان لفت‌ویچ دولت توسعه‌گرا باید توانایی حرکت مستمر در مسیر رشد و توسعه را داشته باشد و این موضوع وابسته به نوع مناسبات سیاسی و اقتصادی دولت با جامعه جهانی است. از این رو، سیاست خارجی برای دولت‌های توسعه‌گرا به حدی اهمیت دارد که نهاد هدایتگر دولت‌ها محسوب می‌شود (Fallahi and Omid, 2017: 152).

سیاست خارجی توسعه محور قادر است با ایجاد تعامل با جهان ضمن یاری رساندن به برنامه‌های توسعه ملی، بنیان نوین مشروعیت سیاسی باشد که مبتنی بر کارآمدی و تأمین رفاه برای شهروندان است (Moezi and Vosoghi, 2018: 30). از نظر مارتین لیپست^۱ توسعه اقتصادی به ازدیاد ثروت، توسعه آموزش، تقلیل نابرابری‌ها و در نهایت به تقویت طبقه متوسط می‌انجامد که شالوده اجتماعی دموکراسی را تشکیل می‌دهد (Azghandi and Hessam Ghazi, 2018:100). در مجموع، امروزه در توسعه و پیشرفت هر کشوری، نقش سیاست خارجی و رویکردهایی که در عرصه بین‌المللی اتخاذ می‌شود، بسیار حائز اهمیت است. مسیری که بسیاری از کشورهای توسعه یافته و اقتصادهای نوظهور پیموده‌اند، از

¹ Seymour Martin Lipset

اولویت‌بندی سیاست خارجی این کشورها بر محوریت اهداف اقتصادی و توسعه‌گرایی از طریق فعال-سازي ديپلماسی اقتصادی حکایت دارد. تجربه کشورهایمانند چین نشان می‌دهد اساساً توسعه‌فرآیندی منفک و جدا از سیاست خارجی نیست، بلکه لازم است هم‌زمان با اجرای برنامه‌های توسعه، سیاست خارجی نیز به‌گونه‌ای هماهنگ با دگرگونی‌های اقتصادی داخلی تغییر یابد تا در تعامل با نظام بین‌الملل، زمینه توفیق توسعه برون‌گرا فراهم گردد. با توجه به اینکه طبقه متوسط در هر جامعه‌ای محور تحول و توسعه به حساب می‌آید با کاربست نظریه سیاست خارجی توسعه‌گرا در صدد بررسی عملکرد سیاست خارجی ج. ا. ایران و نتایج آن بر اوضاع طبقه متوسط (جدید) خواهیم بود. در واقع، توسعه‌گرایی به عنوان ملاک ارزیابی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در تقویت یا تضعیف طبقه متوسط مدنظر می‌باشد. به بیان دیگر، سیاست خارجی متغیر مستقلى است که تاثیر آن بر متغیر وابسته (جایگاه طبقه متوسط) را مورد سنجش قرار می‌دهد. از منظر توسعه‌گرایی می‌توان در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و آثار آن بر جایگاه طبقه متوسط چند دوره را شناسایی کرد. در ادامه به تبیین تاثیر راهبرد سیاست خارجی و پیامدهای آن بر جایگاه این طبقه در هر دوره پرداخته می‌شود.

۳. دهه شصت؛ اولویت امنیت بر توسعه در راهبرد سیاست خارجی و آثار آن بر طبقه متوسط

طبقه متوسط در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ گسترش یافت و رژیم سابق آن را به عنوان پایگاه اجتماعی خود قلمداد می‌کرد. اما نادیده انگاشتن ایده‌آل‌های این طبقه بویژه مطالبات سیاسی آن توسط رژیم پهلوی سبب شد تا به مرور از حکومت فاصله گرفته و به جبهه رقبای نظام سلطنتی بپیوندند. در انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ طیف‌های متعلق به این طبقه مانند روشنفکران، بورژوازی نوپای صنعتی، کارمندان و دانشجویان به نهضتی که باعث سقوط محمدرضا شاه شد کمک کرد. خواسته اصلی این طبقه استقلال، آزادی و مشارکت سیاسی بود. بعد از پیروزی انقلاب، دولت مهندس بازرگان نمایندگی طبقه متوسط جدید را بعهده گرفت و اعضای این طبقه توقع داشتند سهم خود را از انقلاب دریافت کنند (Khavardadi and Tajik, 2019:1118). اما وقایع داخلی و رخدادهای بیرونی و قطع رابطه با آمریکا موجب شد تا جناح انقلابی که ریشه در طبقه متوسط سنتی و طبقه فرودست جامعه داشت، این گروه را کنار زده و دولت موقت نیز مجبور به استعفاء شود (Araghi, 2008: 33). با تثبیت حکومت انقلابیون در ایران، رویکرد خدمت به اسلام از طریق ایران سر لوحه زمامداران قرار گرفت و سیاست خارجی ایران با نگاهی «امت محور»، خدمت به «مصالح جهان اسلام» را در دستور کار قرار داد (Mirfakhraei, 2014: 73). تقدم منافع امت اسلامی بر منافع ملی، رویارویی با نظم موجود بین‌الملل، عدم توجه به واقعیت‌های عینی، تدوین

اهداف ملی فراتر از ظرفیت‌های کشور و طرح صدور انقلاب در اولویت کاری کارگزاران سیاست خارجی ایران قرار گرفت. شعارهای رادیکال مبنی بر مخالفت با نظام‌های سرمایه‌داری و سوسیالیستی، انعطاف‌ناپذیری در سیاست خارجی، حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش، جایگزین کردن مرزهای ایدئولوژیک بجای مرزهای جغرافیایی زمینه‌های اختلاف و برخورد بین ایران و ابرقدرت‌ها را فراهم آورد (Sarmadi and Azghandi, 2015:14). با آغاز جنگ تحمیلی امنیت ملی و بقای نظام جمهوری اسلامی نسبت به توسعه اقتصادی اولویت یافت و تفکرات مارکسیستی بر عرصه اقتصاد کشور سیطره یافت (Dehshirim 2001: 378). در این دوره هدف اساسی نه توسعه، بلکه حفظ بقای ایران بود. روشن است کشوری که بدنبال بقاست، نمی‌تواند به فکر سیاست خارجی توسعه‌گرا باشد (Fallahi and Shafiee, 2021: 85). سیاست خارجی ارزش‌محور و بی‌توجه به توسعه که از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ بر روابط خارجی ایران حاکم بود، محدودیت‌هایی برای تأمین اهداف ملی، توسعه صنعتی و رفاه اقتصادی کشور ایجاد کرد و به ترویج گفتمان ایران هراسی در منطقه و جهان یاری رساند. بخش بزرگی از طبقه متوسط به شدت از نظر سیاسی و اجتماعی فراموش و از نظر اقتصادی تضعیف شد. در واقع، شور و احساسات انقلابی جمهوری اسلامی در نخستین دهه انقلاب، منجر به بحران‌های حاد اقتصادی و افول روند انباشت سرمایه و تضعیف هرچه بیشتر طبقه متوسط گردید. به لحاظ متغیرهای اقتصادی، میانگین نرخ رشد اقتصادی از ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ نزدیک به صفر و گاهاً منفی بود و تولید ناخالص داخلی سرانه از ۷۲۰ هزار تومان در سال ۱۳۵۵ به ۳۵۰ هزار تومان در سال ۱۳۶۷ کاهش یافت. سیاست‌های بازتوزیعی پوپولیستی حکومت نیز اساساً معطوف به پایگاه اجتماعی نظام جدید و منقبض‌کننده طبقه متوسط بود. بستن دانشگاه‌ها بیش از دو سال برای بررسی صلاحیت افراد، این طبقه اجتماعی را از ریشه و پایگاه زایش خود محروم ساخت (Digar et al., 1998: 442).

تعداد دانشجویان، یعنی آن گروهی هم که قرار بود طبقه متوسط جدید آتی را تشکیل دهند، از حدود ۱۷۴ هزار نفر در مقطع قبل از انقلاب فرهنگی به حدود ۱۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۶۲ تقلیل پیدا کرد و اساتید دانشگاه‌ها از ۱۶ هزار نفر به حدود هشت هزار نفر کاهش یافت. در واقع، ارزش‌های ایدئولوژیک نظام جدید در تضاد و رویارویی کامل با سبک زندگی طبقه متوسط به‌عنوان طبقه پیشگام پذیرش ارزش‌های فرهنگی مدرنیته، قرار گرفته بود. در همین دوره، برای نخستین بار مهاجرت از ایران به مثابه یک کنش اجتماعی فراگیر در طبقه متوسط شکل گرفت (Sedaghat, 2016). همه این تحولات در دهه نخست انقلاب طبقه متوسط را که بایستی موتور پیشران دموکراسی و تحول‌خواهی در جامعه باشد و

مبنای توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی قرار گرفته و جامعه مدنی را شکل دهد به رخوت و سستی کشاند و از نقش تاریخی و رسالت ماهوی خود دور ساخت. گرچه از همان آغاز در درون نظام نیز برخی گروه‌های سیاسی قدرت طبقه متوسط را تهدیدی احتمالی برای بقای نظام در سایه وعده‌های محقق نشده قبل و دوران انقلاب می‌دانستند (Azghandi and Hessam Ghazi, 2018:105). در مجموع، در دهه نخست بر اثر بحران‌های اقتصادی و سیاسی ناشی از انقلاب و خرابی‌های جنگ تحمیلی، طبقه متوسط ایران شدیداً آسیب دید و کوچک شد. در این دوره نزدیک به ۲ میلیون نفر از طبقه متوسط ایران به خارج مهاجرت کردند. شواهد موجود حاکی از آنست که در این بازه زمانی اندازه طبقه متوسط در کل جمعیت کشور در مقایسه با سال ۱۳۵۶ نزدیک به ۳۰ تا ۴۰ درصد افت کرد (Zamani, 2022).

۴. راهبرد اقتصادپایه در سیاست خارجی دولت سازندگی؛ احیای جایگاه طبقه متوسط

پایان جنگ تحمیلی و پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت از سوی ایران، رحلت امام خمینی(ره)، بازنگری قانون اساسی، حمله صدام به کویت، فروپاشی اتحاد شوروی و پایان جنگ سرد، اعلام نظم نوین جهانی و یک جانبه‌گرایی آمریکا ملاحظات نوینی را پیش‌روی سیاست خارجی ایران قرار داد. از آنجا که سیاست خارجی با سیاست داخلی رابطه ساختاری و متقابل دارد با روی کار آمدن دولت هاشمی رفسنجانی و تغییر نگرش به سمت مسائل اقتصادی، سیاست خارجی ایران نیز متأثر گردید. دولت هاشمی از پیوستگی توسعه اقتصادی با حوزه سیاست خارجی در دوران جدید آگاه بود. دولت هاشمی باور داشت که که سیاست خارجی جاده صاف‌کن توسعه اقتصادی است (Dehghani and Yousefi, 2015: 68). بنابراین، دولت هاشمی با اتخاذ رویکردی عمل‌گرا و سیاست تنش‌زدایی تلاش کرد ضمن تأمین نیازهای داخلی، بر سازگاری اهداف و تعهدات با امکانات و مقدرات ایران در محیط بین‌المللی بیافزاید. هاشمی در جهت بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ، توسعه اقتصادی ایران را در قالب برنامه‌های پنج‌ساله در پیش گرفت. از آن جا که اقتصاد تولیدمحور به شدت تابع ارتباطات وسیع جهانی است؛ جمهوری اسلامی برای رسیدن به توسعه تلاش کرد روابط خود با قدرت‌های جهانی را بهبود بخشد (Bagheri and Ebrahimi, 2016: 175). سیاست‌های اقتصادی جدید بر آن بود تا همگرایی مستحکم‌تری با اقتصاد سرمایه‌داری جهانی با هدف بازسازی اقتصاد در هم ریخته، جذب سرمایه خارجی و فناوری‌های نوین پیدا کند (Aghaei, 2006: 12). از این رو، دولت هاشمی را می‌توان یک دولت توسعه‌گرا خواند. دولت او با سیاست‌های تعدیل به گزینه‌های رادیکال و بومی در راهبردهای توسعه اقتصادی پایان داد و سیاست‌های اقتصادی مطابق با الگوهای سرمایه‌داری و اقتصاد بازار را مورد پذیرش قرار داد

(Ehteshami, 2008: 123). در مجموع، عرصه سیاست خارجی ایران به سمت نوعی لیبرالیسم اقتصادی مبتنی بر تعامل اقتصاد و سیاست و تأثیر آنها بر هم حرکت کرد. این مکتب فکری مدعی است نظام اقتصادی لیبرال یا اقتصاد بازار در داخل و نظم اقتصادی در سطح بین‌المللی موجب اتخاذ سیاست خارجی صلح طلب و مسالمت‌جو می‌شود. با فرض اینکه مهم‌ترین انگیزه رفتار خارجی دولت‌های مدرن، کامیابی اقتصادی است و رهبران تصمیم‌گیرنده رفاه مادی و اقتصادی مردم خود را که باب میل طبقه متوسط است، بر کلیه ملاحظات و اهداف دیگر مقدم می‌دارند (Mousavi Shafaei and Ardestani, 2014: 249). در نهایت، بعد از یک دهه که میانگین رشد اقتصادی ایران منفی و اقتصاد عملاً دچار فروپاشی شده بود بار دیگر موتور انباشت سرمایه روشن شد. به موازات طبقه سرمایه‌دار جدیدی که شکل می‌گرفت بخش‌هایی از طبقه متوسط نیز از مواهب مالی این رشد بهره‌مند می‌شدند. نرخ رشد اقتصادی از ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۵، میانگین ۵٫۲ درصد بود (Sedaghat, 2016). به تبع این تحولات از دهه ۱۳۷۰ با گسترش نظام آموزش عالی همراه با رشد بوروکراسی مجدداً طبقه متوسط از نظر کمی تقویت شد. گسترش دانشگاه‌ها و افزایش شمار اساتید و دانشجویان و پیدایش طیف جدیدی از نوآندیشان از آن روی حائز اهمیت است که مردم باسواد و فرهیخته به عنوان یکی از شاخصه‌های طبقه متوسط جدید، نقش موثری در تغییر و تحولات سیاسی جامعه ایفا می‌کنند. آنها با ادراک تفاوت عمیق میان کشور خود و جوامع پیشرفته خواسته‌های بیشتری از حکومت داشته و خواهان پیوستن به جرگه کشورهای توسعه‌یافته می‌باشند (Azghandi and Hessam Ghazi, 2018: 102-103). از طرف دیگر، بدلیل نیاز حاکمیت به دانش مدیریت و توان بروکراتیک افراد این طبقه در انجام برنامه‌های نوسازی کم‌کم به یک کنش‌گر فعال سیاسی و اجتماعی در صحنه سیاست و اجتماع ایران تبدیل گردیدند.

در هر صورت سیاست‌های هاشمی رفسنجانی در «دولت‌سازندگی» و دگردیسی و فن‌سالار شدن بخشی از حاکمیت، بار دیگر مناسبات اجتماعی در ایران را متحول ساخت. در واقع، تحولات دهه دوم جمهوری اسلامی را می‌توان صحنه ظهور دوباره طبقه متوسط در ایران تلقی کرد و مرحله دوم رشد طبقه متوسط ایران پس از دهه ۴۰ و ۵۰ با رونق اقتصادی دوران سازندگی شکل گرفت (Masoumi, 2016). روی هم رفته، اتکای حکومت به طبقه متوسط بیشتر شد و این طبقه نقش محوری در سیاست ایران پیدا کرد. دوره هشت ساله ریاست جمهوری هاشمی با توجه به عملگرایی و رویکرد تعاملی او در عرصه سیاست خارجی و برنامه‌سازی اقتصادی، وقوع تحولات ناشی از جهانی شدن و افزایش نرخ

جمعیت و گسترش شهرنشینی دوره رشد طبقه متوسط محسوب می‌شود. اما به‌رغم رشد کمی، دولت هاشمی توجهی به خواسته‌های مدنی آنان نداشت و با خودی و غیرخودی کردن طبقه متوسط، آنها را از نظام جدا می‌کرد. با این حال، بخشی از نیروهای مدرن طبقه متوسط، جذب سیستم سیاسی و اداری شدند تا از سیمای سنتی و ایدئولوژیک نظام بکهند (Majidi and Rostampour, 2022: 87).

۵. راهبرد تنش‌زدایی در سیاست خارجی دولت اصلاحات؛ تعمیق طبقه متوسط

در دوره هاشمی افزایش تعداد افراد تحصیل کرده، آگاهی یافتن نسبت به جهان مدرن، گسترش دیوانسالاری و شهرنشینی به توسعه و تثبیت طبقه متوسط جدید کمک و به تدریج میان ارزش‌ها و باورهای نظام سیاسی و برخی ارزش‌ها و باورهای این طبقه شکاف‌هایی ایجاد شد. در شرایطی که دولت هاشمی بر این باور بود که توسعه اقتصادی می‌تواند توسعه سیاسی را به همراه داشته باشد؛ این نکته مورد غفلت قرار گرفت که در پیش گرفتن هرگونه الگوی نوسازی اقتصادی متضمن تبعات ناخواسته در عرصه سیاسی خواهد بود (Aghaei, 2008: 14). به سخن دیگر، افزایش رفاه در جامعه موجب فربه شدن طبقه متوسط می‌شود که خواسته‌های دموکراسی خواهانه دارند. از این رو، جامعه ایران خواستار تحول و دگرگونی در عرصه‌های حکمرانی برای افزایش کارآیی و بهبود شرایط سیاسی و اجتماعی خود بود و به تدریج مطالبات مدنی، هویتی و سیاسی از قبیل حق انتخاب سبک زندگی، آزادی‌های مدنی و دموکراتیک از سوی طبقه متوسط مطرح شد. در واقع، طبقه متوسط شهری در پی عقب راندن قدرت بلامنزاع الیگارش (اقتصادی، دینی و سیاسی) حاکم و بهبود موقعیت خود از طریق افزایش مشارکت سیاسی بود. در عرصه خارجی نیز دوره هاشمی در حالی به اتمام رسید که روابط خارجی ایران به دلیل ماجرای رستوران میکونس و ترک تهران توسط سفیران اروپایی، متهم کردن ایران توسط آمریکا به تروریسم و ادعای امارات متحده درباره جزایر سه‌گانه به نقطه‌ای بحرانی رسیده بود. بنابراین، در متن جامعه ایران، طبقه متوسط با احتیاط به مقابله با محافظه‌کاران سنتی برخاست و در خرداد ۱۳۷۶ فرصتی یافت تا با مشارکت سیاسی در انتخابات بدنبال افزایش سهم خود در فرایند تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی باشد (Araghi, 2007: 40). طبقه متوسط جدید که نیرو و اعتماد به نفس خود را بازیافته بود، به موتور اصلی جنبش اصلاحات و تحولات سیاسی تبدیل شد. خاتمی با تأکید بر توسعه سیاسی در داخل و طرح ایده گفتگوی تمدن‌ها در دنیا و جهت‌مندی از نظام سیاسی ایران نزد افکار عمومی دنیا عرضه کرد (Barzegar, 2001: 122). دولت خاتمی که برآیند خواسته‌های طبقه متوسط جدید و نتیجه رای آن بود تلاش کرد با تقویت احزاب و سازمان‌های غیرحکومتی و برآمده از جامعه و تنش‌زدایی در

روابط خارجی در راستای خواسته‌ها و ارزش‌های آنها حرکت کند. از دیدگاه خاتمی معرفی جمهوری اسلامی به عنوان نظامی دموکراتیک به جهانیان می‌توانست علاوه بر افزایش مشروعیت داخلی نظام، موجب اعتماد آفرینی و تامین منافع ملی شود (Malekpour et al., 2018: 97). از نتایج سیاست تنش‌زدایی این بود که از میزان تنش و تقابل بین ایران و کشورهای جهان و منطقه کاسته و فضای گفتگو جایگزین آن شد. برداشت واقع‌بینانه خاتمی از منافع ملی توانست تا حدودی از انزوای بین‌المللی تحمیل شده بر جمهوری اسلامی بکاهد و آن را به عنوان یک دولت عادی در نظام بین‌الملل که مُخل امنیت سایر کشورها نیست، مطرح نماید. دولت خاتمی با تأکید بر سیاست برون‌گرایی اقتصادی در عصر وابستگی متقابل به اهدافی مانند جذب سرمایه خارجی، ادغام در اقتصاد جهانی و رشد و توسعه اقتصادی نظر داشت و این منوط به تغییر در سبک روابط خارجی در زمانه جهانی شدن بود. به بیان دیگر، جهانی شدن ایران را مجبور به قبول واقعیات جدیدی در مناسبات خارجی خود گردانید و دولت خاتمی ناچار به در نظر گرفتن اهداف اقتصادی که خواست اصلی طبقه متوسط بود در پیوندهای خارجی خود شد. بنابراین، جمهوری اسلامی برای روابط حسنه با جهان و جلب همکاری آنها، تنش‌زدایی در سیاست خارجی را در دستور کار خود قرار داد (Suri, 2005: 193).

بی‌شک، بخشی از این تحولات را باید ناشی از فشارهای طبقه متوسط در ایران دانست که در پیش گرفتن راهبرد تنش‌زدایی در سیاست خارجی را در پی داشت (Mousavi Shafaei and Ardestani, 2014: 252-254). با دقت در سیاست خارجی در دوران خاتمی می‌توان تمایل به غرب را که به نوعی بازتاب تمایلات طبقه متوسط در سیاست خارجی است مشاهده کرد. در سال ۱۳۷۶ زمانی که ایرانی‌ها محمد خاتمی را انتخاب کردند، طبقه متوسط تنها ۳۰.۵ درصد از جمعیت را تشکیل می‌داد. اما در پایان دوران خاتمی آنها سهم خود را از جمعیت ایران به ۵۹.۸ درصد رساندند (Salehi Isfahani, 2021). در مجموع، اساس گفتمان اصلاحات در دوره سید محمد خاتمی مبتنی بر مطالبات طبقه متوسط بود و سیر رشد این گروه همانند دوره هاشمی ادامه پیدا کرد. اگر طرح‌های بازسازی پس از جنگ در دوره هاشمی منجر به رشد درآمد طبقه مذکور شد؛ در دوره خاتمی بواسطه کاهش بی‌ثباتی و افزایش توان اقتصادی و نیز تعادل در سیاست خارجی ایران طبقه متوسط رشد سریعی یافت (Malekpour et al., 2018: 89). دولت خاتمی به لحاظ مدنی و بسترهای فکری و حتی اقتصادی توانست طبقه متوسط را از حاشیه به متن جامعه بکشاند. با این وجود و به‌رغم دستاوردهای اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی مناسب برای این طبقه، در دولت اصلاحات هم بر سر تحقق خواسته‌های این طبقه

کوتاهی صورت گرفت و نهایتاً از وعده‌هایی که برای حفاظت از مطالبات این طبقه داده شده بود، عقب‌نشینی شد (Azad Armaki, 2022).

۶. تجدیدنظرطلبی در سیاست خارجی دولت احمدی‌نژاد؛ تحدید طبقه متوسط

اگر در سیاست خارجی هاشمی ملاحظات اقتصادی و در دروه خاتمی دغدغه‌های سیاسی و فرهنگی طبقه متوسط مطرح بود، محمود احمدی‌نژاد شعار جذاب حمایت از اقشار محروم را محور کمپین انتخاباتی خود قرار داد. این شعار در جامعه‌ای که نابرابری و شکاف طبقاتی نسبتاً شدید بود، مورد استقبال بخش وسیعی از مردم قرار گرفت. در واقع، احمدی‌نژاد خود را نماینده لایه‌های زیرین جامعه معرفی و درصدد کسب آرای آنان بود. تعداد زیادی از اعضای طبقه متوسط به علت احساس سرخوردگی از اصلاح‌طلبان بخاطر عدم تحقق مطالباتشان یا در انتخابات ۱۳۸۴ مشارکت نکرده و یا به جناح مقابل رای دادند (Azghandi and Hessam Ghazi, 2018:114). اوضاع بین‌المللی نیز بعد از حوادث ۱۱ سپتامبر چندان مساعد نبود و جورج بوش نام ایران را در فهرست دولت‌های سرکش قرار داد و از سیاست جنگ بازدارنده با ایران سخن می‌گفت. متهم کردن ایران به تلاش برای دستیابی به سلاح‌های کشتار جمعی و حضور نظامی گسترده آمریکا در منطقه سبب شد تا ایران در محیط ناامن بین‌المللی قرار گرفته و فشارهای اقتصادی بر آن فزونی گیرد (Mansouri and Esmaili, 2011:290).

همه این تحولات زمینه‌ساز به قدرت رسیدن احمدی‌نژاد و حاکم شدن گفتمان آرمان‌گرایی از حاشیه به متن سیاست خارجی ایران گردید (Shahriari, 2021: 34). این گفتمان با نفی وضع موجود درصدد تحقق مناسبات عادلانه در روابط بین‌الملل بود. برای ایجاد عدالت که همواره خواسته طبقات پایین جامعه است احمدی‌نژاد بدنبال مقابله با آمریکا بعنوان نماد سلطه‌گری در جهان و حمایت بی‌دریغ از مردم فلسطین و اتخاذ راهبرد نگاه به شرق و تقویت روابط با کشورهای جنوب بود (Mansouri and Esmaili, 2011:291-293). اگر در فاصله وقوع انقلاب اسلامی تا دولت اصلاحات سیاست نگاه به شرق فقط رویکردی در زیر سایر راهبردهای کلان سیاست خارجی ایران بود، با آمدن احمدی‌نژاد «نگاه به شرق» در سیاست خارجی ایران به رویکردی راهبردی تبدیل شد که در چارچوب آن بر گسترش روابط با کشورهای هم‌چون چین، روسیه، هند و برخی کشورهای آفریقایی و آمریکای لاتین تأکید می‌شد. اما گرایش به شرق احمدی‌نژاد با نگاهی سیاسی و غیر اقتصادی همراه بود. این در حالی است که در عصر جهانی شدن اقتصاد، هر طرحی برای همکاری ایران در چارچوب سیاست نگاه به شرق زمانی از امکان موفقیت بیشتر برخوردار خواهد است که مبتنی بر همکاری‌های اقتصادی، تجاری و پرهیز از بحران‌آفرینی

باشد (Sadeghian and Mousavi, 2017:13). بهر حال، رویکرد «نگاه به شرق» ساختار یکسان سیاسی و اجتماعی در کشور ایجاد کرد که برون داد آن فرسایش طبقه متوسط به عنوان موتور توسعه کشور بود. اتخاذ این راهبرد در سیاست خارجی ایران و تخصیص هویتی با غرب و برخی کشورهای منطقه شرایط نامساعدی در نظام جهانی برای ایران پدید آورد و زمینه اعمال تحریم‌های بین‌المللی و یکجانبه آمریکا را فراهم کرد و عنصر مهمی در تحدید اثربخشی طبقه متوسط بر سیاست خارجی و سخت شدن شرایط زیست آن در کشور شد. برخی از اعمال احمدی‌نژاد و سیاست‌هایی را که به اجرا درآورد با ارزش‌ها، سبک زندگی و هویت طبقه متوسط جدید در تضاد بود. درحالی‌که نسل‌های جدیدی پس از انقلاب به دنیا آمده بودند که تفاوت ماهوی با نسل اول انقلاب در سبک زندگی و نگاه به جهان و ایران داشتند (Nurmohammadi, 2023). احمدی‌نژاد با بکارگیری اصولگرایان تندرو و اولویت قائل شدن به ترجیحات آنان و اتخاذ رویکردی تهاجمی و ضد توسعه در سیاست خارجی موجب شد طبقه متوسط ایران سال به سال کوچک‌تر و دچار ریزش شده و دهک‌های متوسط به دهک‌های پایین ملحق شوند. این فرآیند فقیرشدگی و انقباض اقتصادی طبقه متوسط تأثیر خود را بر رفتارهای سیاسی و فرهنگی آنها می‌گذاشت (Moradi Tadi, 2020). در سال ۱۳۸۸ در حالیکه جمهوری اسلامی درگیر بحران فعالیت هسته‌ای خود بود احمدی‌نژاد برای بار دوم به ریاست جمهوری رسید که با اعتراضات جنبش سبز در ایران که بخش بزرگی از بدنه آنرا جوانان طبقه متوسط تشکیل می‌دادند مواجه شد. این جنبش اعتراضی از یکسو نارضایتی‌های اقتصادی را بازتاب می‌داد، از سوی دیگر، حاصل از دست دادن فرصت‌های سیاسی و متوقف ماندن پروژه اصلاحات بود (Takeyh, 2018: 4).

همزمان با فروکش کردن اعتراضات، ایران تحت تحریم‌های گسترده قرار گرفت. مصائبی که ایرانیان پس از سال ۱۳۸۸ به دنبال کاهش شدید ارزش پول ملی متحمل شدند، به فرسایش بیشتر طبقه متوسط منجر گردید. اگرچه نشانه‌های بحران اقتصادی در همه سطوح جامعه مشهود بود، اما ضربات وارده به طبقه متوسط سخت‌تر بود. در حالیکه طبقات بالا عموماً می‌توانستند پیامدهای اقتصادی تحریم را تحمل کرده و دهک‌های پایین با دریافت یارانه به حیات خود ادامه دهند، این طبقه متوسط بود که مجبور شد بار سنگین مشکلات اقتصادی کشور را بر دوش کشد (Zimmt, 2017: 61). احمدی‌نژاد و دولت او کوشید دستکاری طبقه متوسط و ایجاد طبقه‌ای مبادرت کرد که مطالبات مدنی نداشته باشد. دولت او کوشید نخبگان سیاسی و گروه‌های وفادار جدیدی را ایجاد کرده تا از منافع آن دفاع و برای تضمین بقایش مبارزه کنند (Azad Armaki, 2022). در مجموع، استراتژی دولت احمدی‌نژاد در عرصه سیاست خارجی،

بدون نظر داشت واقعیت‌های موجود، هزینه‌های متعددی برای طبقه متوسط به دنبال داشت. احمدی‌نژاد که خود را نماینده اقشار ضعیف و محروم جامعه می‌دانست، بی‌توجه به مفاهیمی مانند آزادی، دموکراسی و رفاه اقتصادی که مطالبه اصلی طبقه متوسط بود و با شعار عدالت و مبارزه با فساد در داخل و اتخاذ رویکردی تهاجمی در برابر نظام بین‌الملل و اولویت بخشیدن به مسئولیت‌های فراملی (Dehghani Firouzabadi, 2007:93-94) روند تضعیف طبقه متوسط ایران پس از انقلاب را شتاب بخشید.

۷. راهبرد اعتدال‌گرایی در سیاست خارجی روحانی؛ سرخوردگی طبقه متوسط

از دیدگاه مخالفان احمدی‌نژاد رویکرد دولت او در سیاست خارجی جنبه آرمانی داشته و با توجه به توانمندی‌ها و محدودیت‌های ایران واقع‌بینانه نبود. اجماع جهانی و تحریم‌های گسترده علیه ایران و کاهش مناسبات سیاسی جمهوری اسلامی ایران با سایر کشورها منجر به ایجاد شرایطی شده بود که تغییر در سیاست خارجی را به کلید اصلی حل مشکلات کشور بدل ساخته بود. از دیدگاه حسن روحانی اوضاع اقتصادی کشور و بحران‌های اجتماعی ناشی از آن، بیش از آنکه ریشه داخلی داشته باشد ناشی از چالش‌های اجتناب‌پذیر بین‌المللی بود (Fereydoun and Ghavam, 2018:182-183).

تحریم‌ها از نفت و خودروسازی تا کشتیرانی، بیمه، بانک‌ها، آموزش و در نهایت بانک مرکزی تاثیرگذاری بر ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور را مورد هدف قرار داده بود (Eslami and Naghdi, 2016: 39). تأثیر شدید تحریم‌ها و سقوط ارزش پول ملی ایران موجب شد تا بسیاری از شهروندان طبقه متوسط به وعده حسن روحانی مبنی بر حل و فصل بحران اتمی امید بسیار ببندند و با مشارکت وسیع در انتخابات ۱۳۹۲ او را پیروز انتخابات اعلام کنند. این امید را می‌توان چند سال بعد در ابراز شادی و شغف اکثر ایرانیان پس از امضای توافق هسته‌ای در سال ۱۳۹۴ مشاهده کرد. از این رو، سیاست خارجی جمهوری اسلامی پس از یک دوره آرمان‌گرایی به سمت عقل‌گرایی و عمل‌گرایی بیشتر در دولت یازدهم پیش رفت. بازگشت اعتدال به سیاست خارجی ایران سرآغاز فصل جدیدی از دیپلماسی فعال و تعاملی برای ایجاد فرصت‌های جدید به شمار می‌آید (Ajili and Afsharian, 2016: 64-65). از منظر برخی کارشناسان آنچه حاکمیت را به پای میز مذاکرات اتمی آورد نه اوضاع نامساعد اقتصادی حکومت ناشی از تحریم‌ها، بلکه تمایل طبقه متوسط ایران به بهبود شرایط اقتصادی از گذر ارتباط با جامعه جهانی بود. بعبارتی، اوضاع آشفته اقتصادی ناشی از تحریم‌های مداوم، طبقه متوسط ایران را به این نتیجه رساند که چه بسا تعدیل سیاسی و تعامل با قدرت‌های جهانی بتواند گره‌ای از مشکلات اقتصادی بگشاید (Salehi Isfahani, 2021). توافق هسته‌ای مسیری مسالمت‌آمیز را برای

اقتصادی در نظر می‌گرفت که طبقه متوسط به خوبی با آن آشنا بود. برجام قرار بود به بهبود شرایط زندگی طبقه متوسط منجر شود و حیات مجدد را به فعالیت‌های اقتصادی کشور بازگرداند و با رشد اقتصادی بخشی از نقش طبقه متوسط در حیات سیاسی و اجتماعی کشور را اعاده کند (Al Salmi, 2021). دولت روحانی امیدوار بود که بتواند با دعوت از سرمایه‌گذاران خارجی، اقتصاد ایران را احیاء و رضایت طبقه متوسط را بیش از پیش کسب کند. اما دیری نپایید که مخالفان داخلی و خارجی برجام شروع به سنگ‌اندازی برای به بن‌بست کشاندن توافقنامه کردند (Takeyh, 2018: 5). عدم استفاده موثر از مزایای اقتصادی برجام، سستی و وادادگی کابینه روحانی در برابر مشکلات و بحران‌ها، تعادل روانی جامعه را بر هم زد و به تدریج نارضایتی عمومی بالا گرفت (Safarzaei, 2022).

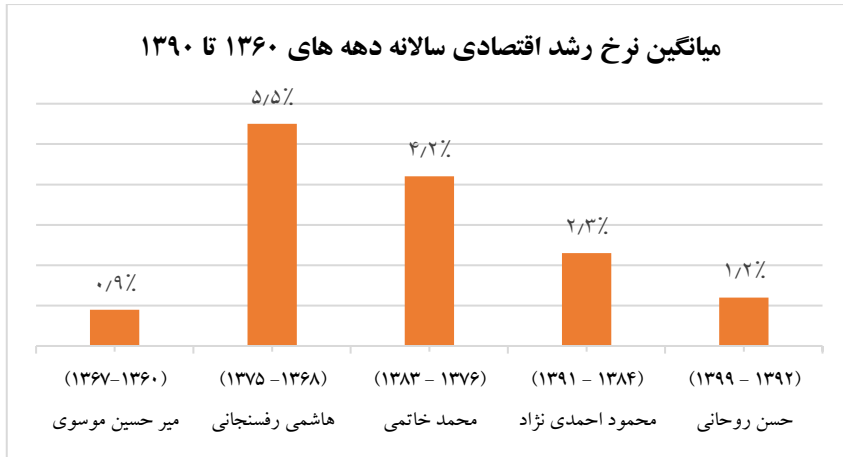
با اعتراضات و آشوب‌های دی ماه ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ عملاً افق سیاسی طبقه متوسط بویژه جوانان متزلزل و محو شد. این ناآرامی‌ها حکایت از آن داشت که با تضعیف طبقه متوسط مستقل از دولت، مرکز ثقل سیاست از این طبقه و فعالیت‌های اصلاح‌طلبانه آن به سمت طبقات فرودست، زنان و حاشیه‌نشینان و میل به فعالیت‌های براندازانه منتقل شده است. خروج دولت ترامپ از توافق هسته‌ای و اعمال سیاست فشار حداکثری و فروپاشی اقتصادی کشور زنجیره‌ای از بحران‌های سیاسی و اجتماعی به بار آورد که ماحصل آن آب رفتن بیشتر طبقه متوسط بود. در یک بازه‌ای سه‌ساله نرخ ارز ۱۰ برابر افزایش یافت. تورم لجام‌گسیخته بیشتر شهروندانی را که جزء طبقه متوسط به شمار می‌آمدند، به طور فزاینده‌ای در ورطه فقر فرو برد (Sadeghi and Tayibi, 2018: 34). از نشانه‌های زوال و افول طبقه متوسط در ایران آن بود که در سال‌های آخر دولت روحانی، بیش از ۹۰ درصد مردم ایران از دولت برای دریافت کمک‌هایی ناچیز مالی (یارانه) تقاضا داشتند. همچنین میانگین درآمد سالانه هر خانواده شهرنشین در ایران کاهش شدید یافت؛ به طوریکه میزان این کاهش بر اساس نرخ تبدیل دلار در بازار آزاد ایران، به ۲۱۴ دلار در یک ماه و دو هزار و ۵۷۱ دلار در یک سال رسید (Al-Salmi, 2021).

بنابراین، تحریم‌هایی که ابتدا توسط دولت باراک اوباما در سال ۲۰۰۸ میلادی و بعد از آن توسط دولت ترامپ در سال ۲۰۱۸ اعمال شد بزرگترین ضربه را نه به حاکمیت بلکه به طبقه متوسط وارد ساخت. در اثر تحولات این دوره، طبقه متوسط شروع به «محو شدن» کرد و این محو شدن، جامعه را دگرگون ساخت (Mahmoudi, 2020). از زمان تشدید تحریم‌ها در سال ۲۰۱۱ به دلیل اوضاع نابسامان اقتصادی و افزایش تورم، طبقه متوسط ایران از ۵۸.۴ درصد جمعیت به حدود ۳۵ درصد جمعیت در سال ۲۰۲۱

کاهش یافت (Heiran Nia, 2022). این در شرایطی است که طبقه متوسط اغلب به عنوان پایگاه ارزش-های مردم سالارانه و موتور محرکه توسعه جامعه در نظر گرفته می‌شود. در مجموع، بزرگترین دستاورد دولت روحانی برای طبقه متوسط توافقنامه برجام بود. اما محدود کردن مصالحه با غرب به اختلافات هسته‌ای و ظهور ترامپ و خروج او از برجام موجب سرخوردگی طبقه متوسط جامعه شد. مدیریت نظارت‌گریز، آمرانه، غیرمشارکتی دولت روحانی و اتکاء به گفتار درمانی در کنار نگاه امنیتی سبب گردید تا دولت او نه تنها در پاسخ به مطالبات طبقات ضعیف جامعه توفیقی نداشته باشد بلکه از خواسته‌های طبقه متوسط نیز فاصله بگیرد. از این رو، در سال‌های پایانی دولت روحانی فشارهای اقتصادی که بیشتر ناشی از تحریم‌ها بود سبب شد بسیاری از افراد طبقه متوسط به دهک‌های پایین جامعه ریزش و سبک زندگی آنها تغییر کند. بلعیده شدن طبقه متوسط توسط طبقه فقیر جامعه به دلیل ظهور نابسامانی‌ها و بی‌ثباتی‌های اقتصادی، نقش سیاسی و اجتماعی مهم‌ترین طبقه جامعه را دستخوش تغییر و این طبقه را دچار نوعی فرسودگی و خستگی مفرط کرد (Azad Armaki, 2020).

۸. راهبرد شرق‌گرایی در سیاست خارجی دولت رئیسی؛ تراکم بحران در طبقه متوسط

در سال‌های اخیر با تقویت و گرایش عمیق‌تر به راهبرد «نگاه به شرق» از نظر تحولات داخلی و روابط خارجی، کشور تجربه‌ای منحصر به فرد را از سر گذرانده است. راهبرد نگاه به شرق که ریشه در گفتمان انقلابی نظام و همزمان درک آنان از سیاست بین‌الملل دارد ایران را به سوی نزدیکی با دولت‌هایی مانند چین و روسیه کشانده تا بتواند در مقابل استیلای غرب و ایالات متحده ایستادگی کند. از دیدگاه رهبران کشور نگاه به شرق توجه به کشورهایی است که تحت سلطه غرب نبوده و طمع سلطه‌جویی بر ایران را ندارند (Roomi, 2020: 313). همانگونه که بیان گردید در اواخر دوره حسن روحانی اوضاع کشور عمدتاً به دلیل خروج ترامپ از برجام و اعمال مجدد تحریم‌ها و شیوع ویروس کرونا درگیر نابسامانی-های گسترده‌ای شده بود. تعمیق رکود اقتصادی و تشدید تورم و کاهش درآمد حقیقی خانوار، از سهم طبقه متوسط از کل جمعیت کشور کاست و جابجایی‌ها به سوی لایه‌های پایین‌تر و فرودست جامعه شتاب گرفت. توجه به این امر که میانگین نرخ رشد اقتصادی دهه ۱۳۹۰ نزدیک به صفر بوده و خامت وضعیت طبقه متوسط و قبض هرچه بیش‌تر آن در افق پیش رو را نشان می‌دهد (Mehr News, 2022). در نمودار زیر میانگین نرخ رشد اقتصادی سالانه دهه‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۰ با احتساب فروش نفت نشان داده شده است:

(Iran open data, 2021)

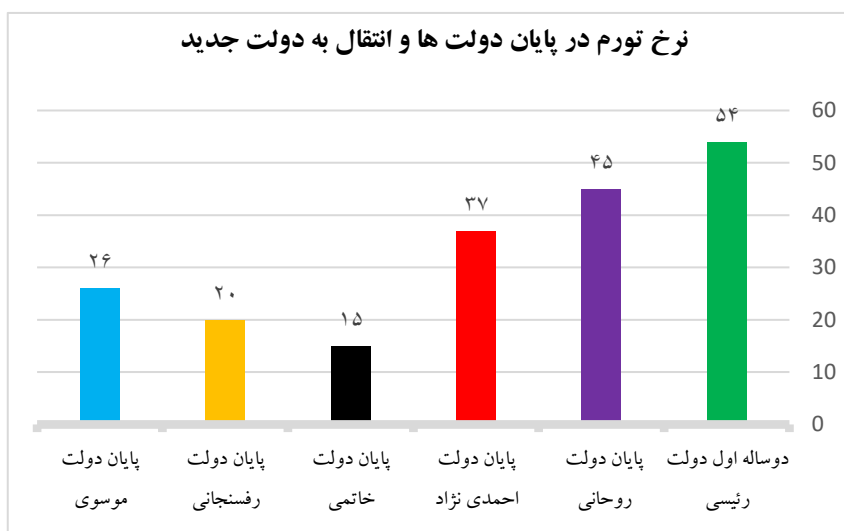
بطور کلی، اقتصاد ایران تاثیرپذیری بالایی از عوامل برونزا مانند تحریم‌ها دارد. نمودار فوق نشان می‌دهد با افزایش تحریم‌ها از دوره احمدی‌نژاد اقتصاد ایران نرخ رشد اندکی را تجربه کرد. بویژه از سال ۱۳۹۰ با تحریم فروش بنزین، تحریم خرید نفت ایران از سوی اتحادیه اروپا و تحریم‌های سازمان ملل فضای اقتصادی ایران تنگ‌تر از قبل شد. دولت روحانی با امضای برجام تلاش کرد چرخش تازه‌ای را در عرصه اقتصاد ایجاد کند. اما ترامپ از برجام خارج شد و دولت او با اتخاذ استراتژی فشار حداکثری و تحریم‌های بانکی دور جدیدی از فشار علیه ایران را به مرحله اجرا گذاشت و با بی‌مهاردن نرخ تورم و کاهش ارزش پول ملی روزگار تلخی برای اقتصاد ایران و طبقات متوسط و کم برخوردار جامعه رقم زد. در هر صورت انتخابات سال ۱۴۰۰ ریاست جمهوری که به پیروزی ابراهیم رئیسی منجر شد نقطه اوج انفعال و سرخوردگی سیاسی طبقه متوسط بود.

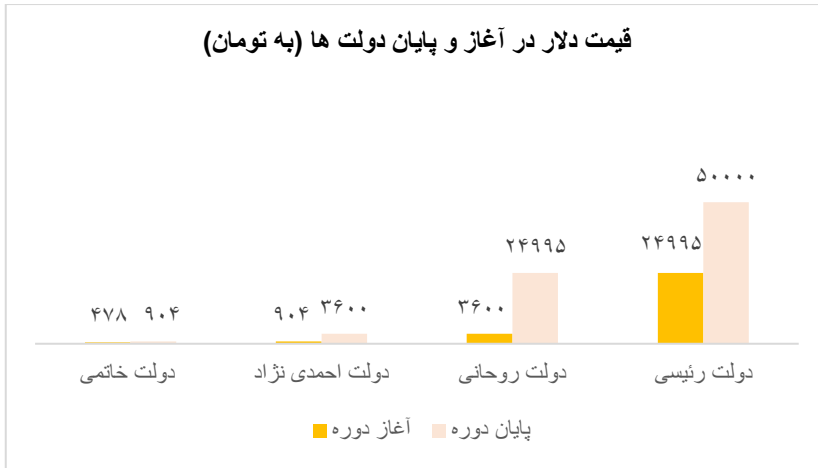
از این رو، طبقه متوسط حاضر به ایفای نقش کنشگری همانند دوره‌های قبل نگردید. دولت ابراهیم رئیسی با وعده‌های خود سطح انتظار مردم را بالا برده و تاکید کرد با وجود تحریم‌ها، وضعیت اقتصادی را بهبود خواهند بخشید. بهر حال، رئیسی در بدترین بستر اقتصادی و سیاست خارجی بحران‌زده و سیاست داخلی که هر روز با اعتراضات مردمی مواجه بود، بر سرکار آمد. طبقه متوسط منتظر ماند تا دولت جدید راه‌حلی برای اضطراب‌های بنیادین جامعه مانند کنترل تورم، کنترل فقر، کاهش نابرابری، بازتنظیم روابط بین‌المللی در جهان پساترامپ، چیرگی بر بحران محیط زیست و غلبه بر آشفتگی شدیدی که به‌واسطه تحقیرهای پیاپی اقتصادی و سیاسی در روابط اجتماعی حاکم شده ارائه کند. اما عملکرد

دولت رئیسی در دو سال نخست برای طبقات متوسط جامعه دور از انتظار بود و با حاکم شدن شرایط تعلیق در سیاست خارجی و تداوم تحریم‌ها، دولت او در کنترل تورم و بهبود شرایط زندگی طبقات متوسط و ضعیف جامعه موفق عمل نکرد. تورم در اواخر ۱۴۰۱ از مرز ۵۰ درصد گذشت و ارباب فقر بر روی تن طبقات متوسط و ضعیف جامعه به حرکت درآمد (Safarzaei, 2022).

تحریم‌ها بخش خصوصی ایران را درهم کوبیده و طبقه متوسط که نیروی اصلی مطالبات دموکراتیک است را از آن بیرون رانده است. زیاده‌روی در نزدیک شدن به چین و روسیه، اصرار بر کوچک شمردن تحریم‌های ناشی از برنامه هسته‌ای و بی‌اعتنائی به «اف‌ای‌تی‌اف» موجب شد در دولت رئیسی وضعیت اقتصادی وخیم‌تر شود (Sadeghi Esfahlani and Abdi, 2012).

(Jamaran News Website)

در این دوره روند احیای برجام عملاً متوقف و بر تعداد و دامنه تحریم‌ها افزوده شد و روابط ایران و دول اروپایی پس از جنگ اوکراین به پایین‌ترین سطح خود رسید. در کنار معضلاتی چون رانت‌جویی، فساد و سوءمدیریت‌ها، تحریم‌های بین‌المللی با جدا ساختن اقتصاد ایران از اقتصاد جهانی، محرومیت از منافع مستقیم تجارت خارجی، از دست دادن بازارهای صادراتی، بلوکه شدن ذخایر ارزی و صرف هزینه‌های مضاعف برای دور زدن تحریم، اقتصاد ایران را به شدت در مانده کرد (Lotadi and Pesaran, 2022: 43-47). در نمودار سوم مشاهده می‌کنید با شروع بحران اتمی ایران و اعمال تحریم‌های خارجی نرخ دلار بطور فزاینده‌ای در حال افزایش بوده و ارزش پول ملی تا پایان سال دوم دولت ابراهیم رئیسی پیوسته رو به کاهش است. در هر حال، زیان بلا تکلیفی مذاکرات برجامی از شکست گفتگوها برای طبقه متوسط بیشتر بود و همانند دولت سابق بار دیگر اقتصاد سرگردان ایران در باتلاق دیپلماسی گرفتار شد. بی‌توجهی به امر توسعه اقتصادی و تاکید بر سیاست «نگاه به شرق» توسط دولت رئیسی که ریشه در پایگاه اجتماعی و ایدئولوژیک حامیان او دارد موقعیت طبقات متوسط شهری که مکرراً از «نگاه به غرب» و سیاست خارجی متعادل حمایت کرده ضعیف ساخت. روابط ایران و روسیه که بنا بود راهبردی و سودمند باشد به دلیل کشیده شدن ناخواسته پای ایران به جنگ اوکراین حاوی هزینه و ریسک سنگین امنیتی شد؛ رابطه ایران و چین هم - به دلیل تعلل در احیای برجام - راکد ماند و دولت چین و سپس زمامداران کرملین جهت تحکیم روابط اقتصادی، سیاسی و راهبردی خود با رقبای منطقه‌ای ایران، حساسیت‌های تاریخی ایران در موضوع جزایر سه گانه را نادیده گرفتند (Heirannia, 2022: 3).

مجموع، برآیند این شرایط آن شد که طبقه متوسط در دولت رئیسی منزوی تر از هر زمان دیگری شده و برای تغییر و اصلاح انگیزه‌ای نداشته و سیاست‌ورزی نکند. این طبقه بدلیل درگیر شدن در مسائل روزمره انگیزه و توانی برای مشارکت در نهادهای مدنی ندارد. بحران‌های اقتصادی مانند تورم، بیکاری، نوسانات ارزی، شکاف طبقاتی فزاینده و کاهش سرمایه‌گذاری که عمدتاً ریشه در تحریم‌ها و تنش‌های خارجی دارد موقعیت طبقه متوسط جدید و به‌ویژه زنان که نقش اساسی در تغییرات اجتماعی دارند را در بدترین وضعیت ممکن قرار داد (Moaveni and Tahmasebi, 2021: 3-5).

نتیجه‌گیری

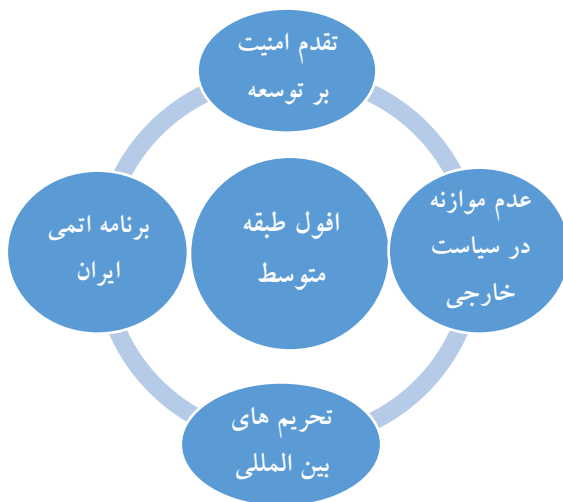
با توجه به هویت دینی نظام سیاسی و وجود چالش‌های فراملی، سیاست خارجی توسعه‌گرا هیچگاه در دستورکار نظام نبوده است. پیگیری سیاست‌های مقطعی برای توسعه اقتصادی کشور موجب شده تا طبقه متوسط در ایران روند پُرفراز و نشیبی داشته باشد. عبارتی، توسعه‌گرایی به عنوان ملاک ارزیابی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در راستای تقویت طبقه متوسط نیست. در دوران جنگ تحمیلی هدف اساسی نه توسعه بلکه حفظ بقای کشور بود. در این برهه طبقه متوسط که باید پایه توسعه و تحول در جامعه باشد به فراموشی سپرده شد. با اجرای برنامه نوسازی از سال ۱۳۶۸ طبقه متوسط ایران برای نزدیک به دو دهه در سایه بهبود شرایط اقتصادی، رشد شهرنشینی و افزایش درآمد نفت به سرعت گسترش یافت. در دوره هاشمی رفسنجانی نیاز به بازسازی زیرساخت‌ها و توسعه کشور موجب شد تا دولت بدنبال عادی‌سازی و بهبود روابط با کشورهای دنیا باشد. این تغییر رویکرد نسبت به دهه اول انقلاب در جهت منافع و علائق طبقه متوسط بود. مطالبات این طبقه در دوره خاتمی و با اتخاذ راهبرد تنش‌زدایی با جهان و گفتگوی تمدن‌ها بیشتر مورد توجه قرار گرفت. اما دولت احمدی‌نژاد که پایگاه اجتماعی و سبد رای خود را اقلشار پایین جامعه قرار داده بود با رویکردی تهاجمی در حوزه سیاست خارجی به خواسته‌های طبقه متوسط اعتنایی نکرد. تشدید بحران هسته‌ای و انسداد ساختار اقتصادی از ابتدای دهه ۱۳۹۰ موجی از ناامیدی و یاس از بهبود اوضاع در میان طبقه متوسط ایجاد کرد. افزایش تحریم‌های بین‌المللی و گسترش نارضایتی‌های اقتصادی، از دست دادن فرصت‌های سیاسی و متوقف ماندن اصلاحات سبب گردید در انتخابات ریاست جمهوری در سال ۱۳۹۲ بار دیگر طبقه متوسط به میدان آمده و نقش تعیین‌کننده‌ای در انتخابات ایفاء کند. مهم‌ترین اولویت دولت روحانی رفع تنش‌ها در حوزه سیاست خارجی و حل و فصل بحران اتمی بود که پیش شرط بازگشت کشور به مسیر توسعه عنوان گردید. به مدد تلاش مخالفان داخلی و خارجی، توافق هسته‌ای ثمره چندان‌ی برای طبقه متوسط

نداشت و اعتراضات به فساد، تبعیض و مشکلات معیشتی بالا گرفت. اعتدال‌گرایان حاکم قدرت پاسخگویی به نیازها و انتظارات طبقه متوسط را نداشته و عملاً گامی برای تحکیم توسعه سیاسی و اصلاحات اقتصادی که خواست اصلی این طبقه است، برنداشتند. با ظهور ترامپ و خروج آمریکا از برجام و اجرای سیاست فشار حداکثری بر ایران طبقه متوسط دچار نوعی فرسودگی و انقباض اقتصادی شد. این اوضاع سبب گردید تا طبقه متوسط در انتخابات ۱۴۰۰ حضوری پر فروغ نداشته باشد.

بنابراین، جمهوری اسلامی که خود در برهه‌هایی طبقه متوسط را گسترش داد بدلیل تنش مداوم در روابط خارجی و تحریم‌هایی که برانگیخت، نتوانسته به مطالبات این طبقه پاسخ گوید. زیرا روابط بین‌الملل عاری از تنش یک نیاز مبرم برای سیاست خارجی توسعه‌گرا و ارتقای رفاه جامعه است. شواهد نشانگر آنست که اثرگذارترین متغیر در اقتصاد ایران تنش در روابط خارجی و گسترش تحریم‌ها است. عبارتی، تحریم‌های بین‌المللی به عقب ماندن ایران از فرآیند توسعه انجامیده است. در این بین طبقه متوسط قربانیان اصلی عدم تعادل در سیاست خارجی، انزوا و تحریم‌های اقتصادی بوده‌اند. در واقع، بنیان اقتصادی طبقه متوسط ایران عمدتاً به دلیل تحریم‌های خارجی تضعیف و بیش از پیش این طبقه را به حقوق دولتی و روابط حکومتی وابسته کرده است. همین مساله موجب انفعال سیاسی طبقه متوسط و تمایل به یافتن راه‌های فردی برای بهره بردن از امتیازات خاص شده است.

بطورکلی، دو دهه اخیر مرحله قبض طبقه متوسط در ایران مدرن بوده و ورود «طبقه متوسط فقیر» به عرصه اجتماع از یک سو با افزایش شکاف طبقاتی همراه بوده و شکل و ماهیت جنبش‌های اجتماعی را دچار تغییر کرده؛ از سوی دیگر، عاری از شکوفایی اقتصادی، اخلاق‌مداری و استانداردهای رفتاری است. احساس رها شدن، رنجش از فساد و تنش مداوم در روابط خارجی و عدم اعتماد به آینده این طبقه را به منبع بالقوه مخالفت برای حکومت تبدیل کرده است. بی‌تردید، سیاست خارجی جمهوری اسلامی در بیشتر زمان‌ها بدون التفات به الزامات یک سیاست خارجی توسعه‌گرا، با اتخاذ اهداف آرمانی و ایدئولوژیک نتوانسته از یک راهبرد منسجم و واقع بینانه در سیاست خارجی برای دستیابی به توسعه و رفاه اقتصادی استفاده کند که خواسته اصلی طبقه متوسط است. تداوم تنش با غرب و فرسایش طبقه متوسط که خواهان یک سیاست خارجی متعادل است موجب تشدید سیاست «نگاه به شرق» و تأکید بر روابط اقتصادی با چین و تلاش برای اتحاد راهبردی با روسیه شده است.

برآیند راهبرد سیاست خارجی ج.ا.ایران بر وضعیت طبقه متوسط

(طراحی توسط نویسنده)

به هر روی، سیاست خارجی ایران در پیشبرد اهداف توسعه و انباشت ثروت کشور نقش بسترساز و سازنده‌ای نداشته است. بی‌تردید، چنانچه وضعیت موجود تداوم یابد شاهد سیر نزولی متغیرهای تاثیرگذار بر امنیت ملی و تعمیق شکاف‌ها میان حاکمیت و طبقه متوسط، اتحاد این طبقه با طبقه پایین جامعه و در نتیجه بروز خشونت و افراط‌گری، گسترش دامنه بی‌ثباتی سیاسی و نیز افزایش مهاجرت نخبگان و فن‌سالارانی خواهیم بود که عمدتاً از درون طبقه متوسط بر خاسته‌اند. کاهش چسبندگی طبقه متوسط با نظام سیاسی و فروپاشی سرمایه اجتماعی نظام از دیگر پیامدهای این وضعیت خواهد بود. از این رو، سیاست خارجی باید با اولویت قائل شدن به منافع اقتصادی و با رویکرد همزیستی مسالمت‌آمیز با کشورهای منطقه، کاهش تنش‌های خارجی و تعامل با قدرت‌های بزرگ اقتصادی، کمک به جذب سرمایه خارجی و ایجاد روابط قوی با کشورهایی که نقش مکمل برای اقتصاد ایران دارند زمینه رشد و توسعه کشور را مهیا سازد که از ثمرات آن افزایش رفاه و گسترش طبقه متوسط خواهد بود. اصولاً توسعه همواره با رشد طبقه متوسط همراه است و رابطه میان این دو یک رابطه هم‌افزاست. رشد و توسعه اقتصادی یک کشور به بزرگ شدن طبقه متوسط انجامیده و کشوری که دارای طبقه متوسط بزرگ، کارآمد و ماهر است با سهولت بیشتری بر چالش‌ها و کاستی‌ها در مسیر توسعه خود فائق می‌آید. در پایان نگارنده با هدف احیای طبقه متوسط توصیه‌های سیاستی زیر را ارائه داده است:

اجماع نخبگان برای تدوین استراتژی واحد در سیاست خارجی: پیش شرط خروج از انفعال و عبور از تراکم بحران‌ها در سیاست خارجی، شناخت محیط پیرامون (محیط منطقه‌ای و بین‌المللی) است. این مهم بدون داشتن یک تئوری کلان یا استراتژی واحد که همه نخبگان در مورد آن اتفاق نظر داشته باشند، امکان‌پذیر نیست. به بیان دیگر، از نقاط ضعف بنیادین در سیاست خارجی ایران بی‌برنامگی، نبود ابتکار و تشتت آراء در میان نخبگان حاکم می‌باشد. از همین رو، بایسته‌ترین اقدام، تدوین و اجماع بر سر یک استراتژی کلان در سیاست خارجی است.

تشن‌زدایی در سیاست خارجی و ایجاد موازنه در برابر غرب و شرق: در سال‌های اخیر شرق‌گرایی مفرط اصل راهبردی موازنه منفی در برابر غرب و شرق را از هم گسیخته است و جمهوری اسلامی ایران با گرویدن به سمت مخالفان هژمونی غرب در نظام بین‌الملل از جمله روسیه و چین ابتکار عمل و دامنه‌کنش سیاسی خود را محدود کرده است. سیاست نگاه به شرق برای کشوری با مختصات طبیعی، انسانی و اقتصادی ایران نمی‌تواند تامین‌کننده نیازها و اهداف ملی ایران باشد. در دنیای کنونی که اقتصاد، سیاست و امنیت درهم تنیده شده، توسعه‌یافتگی بدون ارتباط منطقی و سازنده با غرب و شرق عالم ممکن نیست. به بیان دیگر، نگاه به شرق تنها از مسیر برقراری توازن مثبت میان دو سوی جهان می‌تواند به حفظ منافع ملی در مناسبات بین‌المللی منجر شود.

نهادینه‌سازی ژئواکونومیک در سیاست خارجی: در حوزه نفوذ ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران از مزیت برخوردار است اما از توسعه در داخل مغفول مانده است و این تبدیل به پاشنه آشیل نظام سیاسی شده و بعضاً آن را در داخل با بحران‌های امنیتی مواجه ساخته است. با توجه به آن که در عصر پسا جنگ سرد مبنای گذار هژمونیک از ژئوپلیتیک به ژئواکونومیک تغییر کرده است، ضروری می‌نماید که فرآیندها، اهداف و منافع اقتصادی در سیاست خارجی مورد توجه قرار گیرد. به بیان دیگر، از آنجایی که در عصر حاضر داشتن توانمندی‌ها، منابع و ابزارهای اقتصادی منطبق حاکم بر نظم جهانی است، ضروری است دستگاه سیاست خارجی ما در مسیر اولویت نفوذ ژئواکونومیک بر نفوذ ژئوپلیتیک قرار گیرد. زیرا نفوذ ژئواکونومیک لنگرگاه ثبات در حوزه ژئوپلیتیکی می‌باشد.

نهادینه‌سازی گفتمان توسعه محور در راهبرد سیاست خارجی: در چند دهه اخیر گفتمان‌های امنیتی بر سیاست خارجی ما حاکم است که خود ناشی از اقتضائات سیاسی و شرایط محیطی بوده است. در دنیای کنونی امنیت بیش از پیش صبغه‌ای اقتصادی یافته و با توجه به ریشه‌ها و خاستگاه‌های اقتصادی

بحران‌های امنیتی دو دهه اخیر در کشور ما، ضروری می‌نماید که راهبرد کلان حکومت بر نقاط ضعف داخلی و اولویت توسعه، معیشت و رفاه اقتصادی تمرکز نماید. به بیان دیگر، از آنجایی که قدرت نظام سیاسی مردم پایه می باشد، ایجاد رضایت عمومی از طریق افزایش چسبندگی مردم با نظام سیاسی می‌بایست مورد توجه قرار گیرد که این مهم بدون حل معضلات اقتصادی و معیشتی که منوط به اتخاذ یک سیاست خارجی توسعه محور است امکان پذیر نمی‌باشد.

همگرایی اقتصادی با کشورها از طریق سازمان‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای: رویکردهای اقتصادی و تجاری وارد متن و عمق سیاست خارجی ایران نشده است. امروزه، تاثیر روندهای اقتصاد جهانی بر توسعه داخلی کشورها انکارناپذیر است. کما اینکه تجربه توسعه در کشورهای همچون چین، ترکیه، برزیل، کره جنوبی و برخی از کشورهای حوزه عربی نشانگر تاثیر روندهای اقتصاد جهانی بر توسعه در داخل دارد. از همین رو، ورود جمهوری اسلامی ایران به سازمان‌های اقتصادی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌تواند در روند بهبود توسعه اقتصادی کشور مثرتر باشد.

References

- Abbassi, I and Mahmoudi, A (2019). The Position and Roles of State in the Third Development Plan of the I.R. I from the Perspective of New Institutionalism, *Political and International Approaches*, Volume 11, Issue 1, Pages 107-131. [In Persian]
- Aghaei, S. D (2006). The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran During the Eight-Year War, *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, Issue 73, Pages 1-34. [In Persian]
- Aghaei, S. D (2008). The Position of the European Union in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran During the Period of Construction, *Politics Quarterly*, Volume 37, Issue 3, Pages 1-28. [In Persian]
- Ajili, H and Afsharian, R (2016). The Discourse of Moderation in the Foreign Policy of the 11th Government, *Strategic Researches of Politics*, Issue 19, Pages 43-73. [In Persian]
- Al-Salmi, M (2021). The Disaster that the Islamic Republic brought to the Middle Class of Iran, Independent, July 25, available at: <https://www.independentpersian.com/node/162421> [In Persian]
- Araghi, G (2007). The New Middle Class and its Effects in the Period after the Islamic revolution, *Quarterly of Political Science*, Nnumber. 38, Pages 31-50. [In Persian]
- Azad Armaki, T (2022). The Dream of Defeating the Governmental Middle Class, *Etemad Newspaper*, March 8, Issue 5436. Page 2, Available at: <http://www.etemadnewspaper.ir/fa/main/page/2342/2/> [In Persian]
- Azad Armaki, T (2020). Middle class political action, Mehr news agency, June 10, available at: <https://www.mehrnews.com/news/4852850> [In Persian]

- Azghandi, A and Hessam Ghazi, R (2018). A Survey of the Identity of the Middle Class During Three Decades After the Revolution in Iran, *Political Research Quarterly*, Volume 5, Issue 10, Pages 95-121. [In Persian]
- Bagheri Daulatabadi, A and Ebrahimi, H (2016). Central Development in Construction's State and its Requirements for Iran's Foreign Policy, *State Research Quarterly*, Issue 6, Pages 133-173. [In Persian]
- Barzegar, K (2001). Khatamiism: a new model in international relations, in: *Khatami's foreign policy from the perspective of experts*, edited by: Mehdi Zakarian, Tehran: Hamshahri publishing house. [In Persian]
- Bohrani M. H (2021). *Middle class and political developments in contemporary Iran (1320-1380)*, Agah Publications, 4th edition. [In Persian]
- Dehshiri, M (2001). The Cycle of Idealism and Realism in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, *Foreign Policy Quarterly*, Volume 15, Issue 2, Pages 369-397. [In Persian]
- Dehghani Firouzabadi, J and Yousefi Joybari, M (2015). Comparative Explanation of the Pattern of Iran's Foreign Relations in the Two Governments of Bazargan and Hashemi Rafsanjani, *World Politics Quarterly*, Volume 4, Issue 3, Pages 57-84. [In Persian]
- Dehghani Firouzabadi, J (2007). The Discourse of Justice-Oriented Fundamentalism in the Ahmadinejad government's foreign policy, *Political Science Quarterly*, Issue 5, spring and summer, Pages. 67-98. [In Persian]
- Digar J and Horkar B; Rishar J (1998). *Iran of the 20th Century, a Study of the Political, Social, Economic and Cultural Conditions of Iran in the Last One Hundred Years*, Translated by Abdul Reza (Hoshang) Mahdavi, Tehran, Alborz Publishing. [In Persian]
- Ehteshami, A (2008). *Foreign Policy in the Era of Construction*, translators: Zohreh Poustinchi, Ebrahim Motaghi, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Eslami, M and Naghdi, F (2016). Sanction Tool and US Foreign Policy towards Iran, *International Relations Quarterly*, Issue 4, Pages 37-71. [In Persian]
- Evans, P (2010). *Constructing the 21st century developmental state: potentialities and pitfalls*, in *Constructing a Democratic Developmental State in South Africa, Potentials and Challenges*, Edited by Omano Edigheji, Cape Town: Human sciences Research Council.
- Falahi, E and Shafiei, N (2021). Re-reading the Position of Developmentalist Foreign Policy in the Documents of the Islamic Republic of Iran, *Quarterly of Strategic and Macro Policies*, Volume 9, Pages 105-82. [In Persian]
- Falahi, E and Omidi, Ali (2017). The Scope of Change and Continuity of China's Developmentalist Foreign Policy during Xi Jin Ping's Era, *Quarterly of Political and International Approaches*, Volume 9, Issue 1, Pages 147-178. [In Persian]
- Fereydoun, H and Ghavam, A. A (2018). Factors affecting on the discourse of moderation in public policy; A Case Study of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran Based on the Pre-theory of James Rosenau, *Public Policy Quarterly*, Volume 4, Issue 1, Pages 171-190. [In Persian]
- Fouzi, Y and Ramezani, M (1388). The New Middle Class and its Effects on Political Developments after the Islamic Revolution in Iran, *Quarterly of Islamic Revolution Studies*, Volume 5, Issue 17, Pages 11-28. [In Persian]

- Heirannia, J (2022). Iran's middle class has been eroding for some time, Atlantic Council, June 30, Available at: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/irans-middle-class-has-been-eroding-for-some-time-now-its-only-getting-worse/>
- Heirannia, Javad (2022). Close to the East and Far from the West, Arman Emrouz Newspaper, October 27, Issue 4038. Page 3. Available at: <https://www.pishkhan.com/Archive/1401/08/14010805/ArmanRavabetOmoomi6511411097109485653134402.pdf> [In Persian]
- Holesti, k. J (1995) *International Politics a Framework for Analysis*, Translated by Bahram Mostaghimi and Masoud Tarem Seri, Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Iran Open Data (2021). The history of Iran's economic growth, September 13, Available at: <https://iranopendata.org/pages/gdp-history-in-iran>
- Jalaeipour, H and Azizi Mehr, K (2017). Sociological Analysis of Class Values in Iran, *Sociological Studies Quarterly*, Volume 24, Issue 2, Pages 319-346. [In Persian]
- Jamaran News Website (2022). Unofficial Dollar Rate Since 1979 Until Now, Januari 21, <https://www.jamaran.news/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AC%DB%8C%D8%B3-70/1539115>
- Javadi, A and Maleki, A (2021). Qualitative mMeta-Analysis of the Thinkers of Social Class in Iran (with emphasis on the middle class), *Journal of Historical Sociology*, Volume 12, Issue 2, Pages 139-170. [In Persian]
- Khavardadi, Z and Tajik, M. R (2019). Political Reforms and the Possibility of Occurrence and Repeatability of other Social Events in Iran, *Politics Quarterly*, Volume 50, Issue 4, Pages 1111-1126. [In Persian]
- Lotadi, D and Pesaran, M. H (2022). Identifying the Effects of Sanctions on Iran's Economy by Using Newspaper Coverage, [Iran Chamber of Commerce's Research Center](#). [In Persian]
- Majidi, H and Rostampour, M (2022). The government's approach to the New Middle Class in the Islamic Republic of Iran 1368-1384, *Quarterly of National Interest Studies*, Volume 7, Issue 30, Pages 103-79. [In Persian]
- Mahmoudi, V (2020). The disappearance of the Middle Class and Transformation in Society, *Etemad Newspaper*, Issue 4699, July 22, available at: <https://www.etemadnewspaper.ir/fa/Main/Detail/151509> [In Persian]
- Malekpour, H and Motalebi, M; Azghandi, A (2017). Examining the Relationship between the Government and the New Middle Class in the Islamic Republic of Iran, *Islamic Revolution Approaches*, Volume 12, Issue 44, Pages 79 - 100. [In Persian]
- Mansouri Moghadam, J & Esmaili, A (2011). An Analysis of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran during Mahmoud Ahmadinejad's presidency from the perspective of Theory of Continuity of James Rosenau, *Quarterly of Politics*, Volume 41, Issue 1, Pages 283-300. [In Persian]
- Masoumi, A. B (2021). Has it changed the Social Base of the Islamic Republic and its Opponents, Euronews, June 16, Available at: <http://parsi.euronews.com/2021/06/15/iran-elex-class-conflict-islamic-republic-social-base-change> [In Persian].

- Mehr News Agency (2022). How Did the Country's Economy Go in the 90s, March 22, Available at: <https://www.mehrnews.com/news/5413346/> [In Persian]
- Mirfakhraei, S. H (2014). The Foreign Policy of the Interim Government: from Non-Commitment to the Principle of Neither East nor West, *Strategic Policy Research*, Volume 2, Issue 8. Pages 81-61. [In Persian]
- Moaveni, A and Tahmasebi, S (2021). The Middle-Class Women of Iran Are Disappearing, International Crisis Group, April 27, Pages 1-5. Available at: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iran/middle-class-women-iran-disappearing>
- Moezi, A and Vosoghi, S (2018). The Relationship between "Security" and "Development" in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, *Quarterly of World Policy*, Volume 7, Issue 2, Pages 27-54. [In Persian]
- Moradi Tadi, M. R (2020). Reviving the Middle Class Is a Necessity for Iran's Political Future, *Iran Newspaper*, Volum 26, Issue 7370, Page 3, Available at: <https://www.pishkhan.com/Archive/1399/03/13990326/Iran7311401109750515454163.pdf> [In Persian]
- Movasaghi, A and Alizadeh, S (2014). Turkey's Expansionist Foreign Policy During the Justice and Development Party Period, *Central Eurasia Studies Quarterly*, Issue 2, Pages 375-393. [In Persian]
- Mousavi Shafaei, M & Ardestani, H (2014). The Role of the Middle Class in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, *Quarterly of Foreign Policy*, Volume 28, Issue 2, Pages 237-263. [In Persian]
- North, D.C (1995). The New Institutional Economics and Third World Development, In Hunter J & C, Lewis, Eds.
- Nurmohammadi, S (2023). The Middle Class cannot be Eiminated, *Shargh Newspaper*, Issue 4466. January 8, 1401, Page 9. Available at: <https://www.magiran.com/article/4375305> [In Persian]
- Roomi, F (2020). *Analyzing the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Narvan Danesh Publication, first edition. [In Persian]
- Sadeghian, R and Mousavi, S. G (2017). Comparison of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran in the State of Khatami and Ahmadinejad, *National Research Monthly*, volume 2, Issue 16, Pages 1-18. [In Persian]
- Sadeghi, A. R and Tayibi, K (2018). The Effects of International Sanctions and Other Factors Affecting on Inflation Rate in Iran, *Quarterly of Iran Economic Research*, Issue 74, Pages 57-33. [In Persian]
- Sadeghi Isfahani, M and Abdi, J (2012). Sanctions cripple Iran's middle class, not the regime, August 2, 2012. Available at: <https://foreignpolicy.com/2012/08/02/sanctions-cripple-irans-middle-class-not-the-regime/>
- Safarzaei, S (2022). The Unfulfilled Dream of the Middle Class, *Shargh Newspaper*, Issue 4392, October 11, available at: <https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4%DB%8C%D8%A7%D8%AF%D8%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA-65/858259-> [In Persian]
- Salehi Isfahani, J (2021). Iran's middle class and the nuclear deal, Brookings Institution, April 8, 2021, Available at: <https://www.brookings.edu/articles/irans-middle-class-and-the-nuclear-deal/>

- Sarmadi, H and Azghandi, A (2015). The Imposed War and its Effect on the Change of Iran's Foreign Policy Discourse, *The Nations Research Monthly*, volume 1, Issue 10, Pages 1-15. [In Persian]
- Sedaghat, P (2016). Iran's Working Class and the Era of Erosion of the New Middle Class, *Quarterly Review of Political Economy*, May 9, available at: <https://pecritique.com/2016/05/09/> [In Persian]
- Shahriari, H (2021). Ideological Conflicts of The New Middle Class after the Islamic revolution, *Quarterly of Political and International Approaches*, Volume 12, Issue 4, Pages 13-44. [In Persian]
- Shurchi, H (2016). *Comparison of the Development Approach of the State in the Islamic Republic of Iran (1997-2013)*, PhD Thesis in Political Science, Allameh Tabatabai University. [In Persian]
- Suri, J (2005). From "De-Escalation" to "Constructive and Effective Interaction" Reflection of Globalization in Khatami's Foreign Policy, *Strategy*, Volume 13. Issue 2, Pages 181-202. [In Persian]
- Tajuddin, M. B (2022). The Collapse of Middle Class in Iran, Association of Young Sociologists, April 27, available at: <https://youngsociologists.com> [In Persian]
- Takeyh, Ray (2018). Iran's Restive Middle-Class Poor, Council on Foreign Relations, May 31, Pp.1-6. Available at: <https://www.cfr.org/expert-brief/irans-restive-middle-class-poor>
- Zamani, H (2022). Considerations about the Role of the Middle Class in Iran's Political Developments, Iran emroz magazine, available at: <https://www.iran-emrooz.net/index.php/politic/more/97150/> [In Persian]
- Zimmt, Raz (2017). Iran's Middle Class: An Agent of Political Chan, Volume 20, Issue 3, October 3, Pages 59-69. Available at: <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2022/12/fe-2248960179.pdf>